

Dialogen over verduurzaming van de Nederlandse landbouw

Ambities en aanbevelingen vanuit de sector

M.H. Borgstein
H. Leneman
L. Bos-Gorter
E.A. Brassier
A.M.E. Groot
M.F. van de Kerkhof

r a p p o r t e n

wot
Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu

WAGENINGENUR

For quality of life

Dialogen over verduurzaming van de Nederlandse landbouw
Ambities en aanbevelingen vanuit de sector

Dit rapport is gemaakt conform het Kwaliteitshandboek van de unit Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu.

De reeks 'Wot-rapporten' bevat onderzoeksresultaten van projecten die kennisorganisaties voor de unit Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu hebben uitgevoerd.

Dialogen over verduurzaming van de Nederlandse landbouw

Ambities en aanbevelingen vanuit de
sector

M.H. Borgstein

H. Leneman

L. Bos-Gorter

E.A. Brassier

A.M.E. Groot

M.F. van de Kerkhof

Rapport 44

Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu

Wageningen, oktober 2007

Referaat

Borgstein, M.H., H. Leneman, L. Bos-Gorter, E.A. Brasser, A.M.E. Groot & M.F. van de Kerkhof, 2007. *Dialogen over verduurzaming van de Nederlandse landbouw; ambities en aanbevelingen vanuit de sector*. Wageningen, Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, WOt-rapport 44. 69 blz.; 10 fig.; 6 ref.

Als onderdeel van de monitoring van de ontwikkeling naar een meer duurzame landbouw, zijn in 2006 zeven dialogen gehouden. Deelnemers aan deze dialogen zijn op zoek gegaan naar de ambities voor een duurzame landbouw. Het maatschappelijk draagvlak bleek een vaak genoemde ambitie, net zoals het beperken van de belasting voor het milieu. Ook ambities over continuïteit, innovatie en kwaliteit van het landschap zijn naar voren gekomen. De deelnemers hebben voor de verschillende ambities aangegeven in hoeverre deze al zijn gerealiseerd. Men blijkt het minst tevreden te zijn over de *profit* kant. De *planet*kant scoort beter en de vorderingen op het gebied van *people*ambities zijn met een voldoende tot goed beoordeeld. De dialogen hebben een aantal aanbevelingen opgeleverd om de ambities te realiseren. Het onderwijs zou een rol kunnen vervullen in innovatie en het verbeteren van het imago van de landbouwsector. Het Ministerie van LNV zou ondernemerschap en werkgeverschap moeten stimuleren en zorgen voor bedrijfseconomisch gunstige randvoorwaarden. De landbouwsector zelf moet samenwerking opzoeken en de productieprocessen waar mogelijk aanpassen aan de duurzaamheidsprincipes.

Trefwoorden: ambities, dialogen, duurzame landbouw, participatieve monitoring, *people, planet, profit*

Abstract

Borgstein, M.H., H. Leneman, L. Bos-Gorter, E.A. Brasser, A.M.E. Groot & M.F. van de Kerkhof, 2007. *Dialogues on the transition to sustainable agriculture in the Netherlands; ambitions and recommendations from the sector*. Wageningen, Statutory Research Tasks Unit for Nature and the Environment. WOt-rapport 44. 69 p. ; 10 Fig.; .6 Ref.

In the context of monitoring the transition to more sustainable agriculture, seven 'dialogues' were organised in 2006, in which participants tried to define ambitions for a more sustainable agricultural sector. One ambition that was often mentioned was improving public support for the sector. Others included the ambition to limit environmental impacts and ambitions relating to continuity, innovation and the preservation of valuable landscapes. The participants also indicated to what extent each of these ambitions had already been realised. The lowest ratings in this respect were given for the *profit* dimension of sustainability, while the *planet* dimension was given somewhat better ratings and the extent to which ambitions relating to the *people* dimension had been realised was generally rated as sufficient. The dialogues have resulted in a number of recommendations to help realise the ambitions. Education could play an important role in terms of innovation and improving the public image of the agricultural sector. In addition, the Ministry of Agriculture, Nature and Food Quality should stimulate entrepreneurial skills and good employership and ensure favourable economic conditions. The agricultural sector itself should collaborate with experts and authorities, and should adjust its production processes to sustainable agriculture principles where possible.

Key words: participatory monitoring, dialogues, sustainable agriculture, ambitions, *people, planet, profit*

ISSN 1871-028X

©2007 **Wageningen Interactive Network Group (WING)**

Postbus 47, 6700 AA Wageningen
Tel: 0317 47 42 08; e-mail: info@wing-wageningen.nl

LEI

Postbus 29703, 2502 LS Den Haag
Tel: (070) 335 83 30; fax: (070) 361 56 24; e-mail: informatie.lei@wur.nl

Instituut voor Milieuvraagstukken

Vrije Universiteit
De Boelelaan 1085, 1081 HV Amsterdam
Tel: (020) 598 95 55; fax: (020) 598 95 53; e-mail: info@ivm.falw.vu.nl

---

De reeks WOt-rapporten is een uitgave van de unit Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, onderdeel van Wageningen UR. Dit rapport is verkrijgbaar bij het secretariaat . **Het rapport is ook te downloaden via www.wotnatuurenmilieu.wur.nl.**

Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, Postbus 47, 6700 AA Wageningen
Tel: (0317) 47 78 44; Fax: (0317) 42 49 88; e-mail: info.wnm@wur.nl; Internet: www.wotnatuurenmilieu.wur.nl

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. De uitgever aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Inhoud

Samenvatting	7
Summary	9
1 Inleiding	11
1.1 Achtergrond	11
1.2 Probleemstelling	11
1.3 Aanpak	12
1.4 Context	13
2 Duurzame varkenshouderij	15
2.1 Overzicht van beelden en ambities	16
2.2 Drie ambities verder uitgewerkt	18
2.3 Beschouwing	19
3 Duurzame akkerbouw	21
3.1 Overzicht van beelden en ambities	21
3.2 Drie ambities verder uitgewerkt	22
3.3 Beschouwing	24
4 Duurzame glastuinbouw	27
4.1 Overzicht van beelden en ambities	27
4.2 Drie ambities verder uitgewerkt	28
4.3 Beschouwing	30
5 Duurzame melkveehouderij	33
5.1 Overzicht van beelden en ambities	33
5.2 Drie ambities verder uitgewerkt	34
5.3 Beschouwing	37
6 Duurzame pluimveehouderij	39
6.1 Overzicht van beelden en ambities	39
6.2 Drie ambities verder uitgewerkt	40
6.3 Beschouwing	42
7 Duurzame opengrondstuinbouw	45
7.1 Overzicht van beelden en ambities	45
7.2 Drie ambities verder uitgewerkt	46
7.3 Beschouwing	48
8 Afsluitende dialoog	51
8.1 Inleiding	51
8.2 De rol van innovatie in de verduurzaming van de landbouw	52
8.3 Retail als schakel tussen producent en consument	54

8.4	Spanningsvelden met de ruimtelijke ordening	57
9	Conclusies en aanbevelingen over duurzame landbouw	61
9.1	Inleiding	61
9.2	Conclusies	61
9.2.1	De sectordialogen	61
9.2.2	Geformuleerde ambities en verschillen	61
9.2.3	Dilemma's	63
9.2.4	Duurzaamheid anno 2006 en te ondernemen acties	64
9.3	Aanbevelingen	65
	Literatuur	67

Samenvatting

Op 16 december 2002 heeft de Minister van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV) het Plan van Aanpak voor de Transitie naar een Duurzame Landbouw naar de Tweede Kamer gestuurd (LNV, 2002). Dit plan geeft aan wat LNV verstaat onder een duurzame landbouw en legt uit welke rol het ministerie wil spelen om duurzame landbouw te bevorderen. Onderdeel van het plan is om regelmatig bij te houden hoe ver de landbouwsector is in de verduurzaming van de landbouw. Daarbij wil het ministerie graag weten wat de diverse partijen zelf eigenlijk willen realiseren en hoe zij aankijken tegen de verschillende duurzaamheidsthema's.

In dit rapport wordt een antwoord gegeven op de vragen: welke ambities hebben de verschillende sectoren op het gebied van duurzame landbouw, hoe vindt de sector dat zij er op dit moment voorstaat in de verduurzaming van de landbouw en hoe denkt de landbouw haar ambities te realiseren?

Om deze vragen te beantwoorden, is per landbouwsector¹ een zogenaamde sectordialoog georganiseerd. Betrokkenen uit zes landbouwsectoren hebben tijdens een serie sectordialogen samen hun ambities vastgesteld en bekeken wat er moet gebeuren om de ambities te bereiken. Zij hebben dit gedaan aan de hand van de drie duurzaamheidsdimensies *people*, *planet* en *profit*. Voor de duurzaamheidsdimensie *people* willen de sectoren graag dat hun sector maatschappelijke geaccepteerd is en er draagvlak bestaat voor hun bedrijven en productie. Voor de *planet*-dimensie zijn er twee groepen te onderscheiden. De dierlijke sectoren (varkenshouderij, melkveehouderij en pluimveehouderij) vinden het vooral belangrijk dat er gesloten kringlopen en gesloten systemen komen. Bij de plantaardige sectoren (akkerbouw, glastuinbouw en opengrondstuinbouw) gaat het meer om het beperken van de belasting voor het milieu. De geformuleerde ambities op de *profit*-dimensie hebben te maken met continuïteit en rentabiliteit: zonder voldoende rendement zal er geen continuïteit zijn, menen de vertegenwoordigers uit de sectoren.

De deelnemers aan de sectordialogen hebben de geformuleerde ambities ook een beoordeling met rapportcijfers gegeven om aan te geven in hoeverre de ambitie voor 2020 anno 2006 al bereikt is. Deze beoordeling laat zien dat men het minst tevreden is over de *profit*-kant: rapportcijfers variëren van een onvoldoende tot een krappe voldoende. De *planet*-kant scoort beter en is als (net) voldoende beoordeeld. De vorderingen op het gebied van *people*-ambities zijn met een voldoende tot goed beoordeeld.

Naast de zes sectordialogen is er ook nog een overstijgende slotdialoog georganiseerd. Tijdens deze dag zijn drie thema's besproken, die als sectoroverstijgend naar voren zijn gekomen uit de sectordialogen, en hun mogelijke bijdrage aan duurzaamheid. Innovaties, het eerste thema, kunnen van belang zijn voor de verduurzaming van de landbouw. Er zijn echter geen 'grand designs' die de landbouw sturen in het innovatieproces. De komende jaren wordt het dus een groot zoekproces naar de juiste vorm voor de innovatie van de landbouw.

Ook de retail (tweede thema) kan een bijdrage leveren aan duurzaamheid door te zorgen voor meer transparantie. Dit kan door beteren informatie, maar ook door de fysieke afstand tussen

---

¹ Onder landbouwsector wordt een sector in brede zin verstaan, inclusief de agrarische ondernemers, toeleveranciers, afzetpartijen, overheden, maatschappelijke organisaties en onderwijs- en onderzoeksinstituten

producent en consument te verkleinen. Dat moet kunnen bijdragen aan een bewuster en een op duurzaamheid gericht consumptiepatroon.

Het derde thema was de plaats van de landbouw in de ruimtelijke ordening. Het is belangrijk dat de ruimtelijke ordening goed is georganiseerd om te voorkomen dat het platteland verloedert en dat het landschap behouden blijft, ondanks een intensieve landbouwproductie. Om de ambities ook daadwerkelijk te kunnen realiseren, hebben de deelnemers aan de dialoogbijeenkomsten diverse **acties** voorgesteld en daarbij gezegd wie die acties moeten oppakken. Wat betreft acties van de overheid gaat het vooral over vier onderwerpen:

- **Onderwijs en kennisoverdracht** Voor een betere maatschappelijke acceptatie van de landbouw en voor het verder ontwikkelen van ondernemerschap is het belangrijk dat de overheid ervoor zorgt dat het onderwijs de leerlingen—voldoende informeert. Betere informatie aan leerlingen kan kennis en belangstelling voor de sector bewerkstellingen. Hiermee kan begonnen worden binnen het basisonderwijs. Door een inhoudelijke aanscherping van het landbouwonderwijs zal ook de verandering gevoed worden richting het gewenste ondernemerschap voor de toekomst. Het (groene) onderwijs kan daarnaast aan de slag met het (verder) vormgeven van duurzame landbouw als inhoudelijk thema.
- **Ruimte voor ondernemerschap.** De belangrijkste rol van de overheid is het scheppen van de juiste randvoorwaarden voor een duurzame landbouw. De landbouwsectoren pleiten daarbij voor meer maatwerk. Veel regelgeving gaat uit van middel- en niet van doelvoorschriften, wat agrariërs niet stimuleert om hun ondernemerschap in te zetten om de duurzaamheidsdoelen te halen. Daarnaast vragen de sectoren meer continuïteit in het beleid en een overheid die meer met hen meedenkt.
- **Kennis en innovatie.** Dit is tegelijkertijd een belangrijke kracht van de Nederlandse land- en tuinbouw - zelfs een exportproductie met potentie - als een punt van zorg. Vooral kleinere sectoren vragen zich af of er voldoende kennis aanwezig blijft. Het Ministerie van LNV financiert onderzoek en levert daarmee een bijdrage aan kennisontwikkeling, innovaties en de innovatiekracht van de landbouw. De sectoren vinden het belangrijk dat de overheid dit blijft doen en liefst intensificeert. Ze zien daarbij het stimuleren van ondernemerschap en werkgeverschap ook als een vorm van innovatie.
- **Internationalisering.** Dit biedt kansen maar ook bedreigingen. De landbouwsector verwacht van het Ministerie van LNV dat deze in Europees verband meer aandacht vraagt voor het organiseren van een situatie waarbij Europese landbouwbedrijven onder gelijke omstandigheden kunnen concurreren.

Maar ook de sector zelf heeft een verantwoordelijkheid om de ambities te realiseren. De sector zal nog meer dan nu het geval is samenwerking moeten opzoeken binnen de sectoren zelf maar ook met bijvoorbeeld kennisinstellingen en de overheid. Daarnaast kunnen de sectoren zelf ook verder werken aan een beter imago, bijvoorbeeld door een aangepaste productie(-proces) met bijbehorende certificering.

Dit rapport staat niet op zichzelf maar is een onderdeel van de monitoring van de verduurzaming van de landbouw die het Ministerie van LNV uitvoert. Naast de hier beschreven dialogen, zijn ook cijfers verzameld voor economische, ecologische en sociale indicatoren. Het Milieu- en Natuurplanbureau heeft in samenwerking met Wageningen Universiteit en Researchcentrum en CLM Onderzoek en Advies een synthese gemaakt van het materiaal die in een afzonderlijke rapportage verschijnt.

Summary

On 16 December 2002, the Dutch Ministry of Agriculture, Nature and Food Quality (LNV) submitted to Parliament a policy document presenting a 'plan of approach for the transition to sustainable agriculture' (LNV, 2002). This plan outlines how the ministry defines sustainable agriculture and explains how the ministry intends to stimulate it. One of the components of the plan is to regularly monitor the progress made by the agricultural sector towards sustainable agriculture. The ministry would like to know which aspects the parties themselves would like to implement, as well as the parties' views on the various sustainability themes.

This report tries to answer the following questions:

- What are the ambitions of the various sectors with regard to sustainable agriculture?
- What does the sector think about progress in the shift towards sustainable agriculture?
- How does the agricultural sector intend to achieve its objectives?

In an attempt to answer these questions, we have organised so-called 'dialogues' in each of the agricultural sectors. In a series of sector dialogues, stakeholders from six of these sectors have established what their ambitions are and what needs to be done to achieve them. Their analysis was based on the three dimensions of sustainability: *people*, *planet* and *profit*. As regards the *people* dimension, the sectors would like to have a more acceptable image among the public at large and to have more public support for their enterprises and production methods. As regards views on the *planet* dimension, the various agricultural sectors fell into two groups. The animal farming sectors (pig farming, dairy farming and poultry farming) tended to focus on the creation of closed cycles and self-contained systems, whereas the plant-based sectors (arable farming, glasshouse horticulture and open-air horticulture) focused on limiting environmental impacts. The ambitions with regard to the *profit* dimension related to continuity and returns, as insufficient profitability endangers continuity, according to sector representatives.

The participants of the sector dialogues also rated the extent to which the ambitions for 2020 had already been achieved in 2006, by awarding report marks to each of the ambitions. This assessment showed that the participants were least satisfied about the *profit* aspects, as marks ranged from insufficient to barely sufficient. Marks for the *planet* aspects were slightly more favourable, being rated as just sufficient, and progress on *people* aspects was rated as sufficient to good.

The six sector dialogues were complemented by a seventh, concluding dialogue, which discussed three cross-sectoral themes identified at the six sector sessions: *innovation*, *retail* and *spatial planning*. The seventh dialogue assessed the potential contributions these three themes could make to sustainability issues.

Although *innovations* can offer important means of achieving a shift towards sustainable agriculture, there are no 'grand designs' that can guide the agricultural innovation process. Over the next few years, we will therefore need to find the right forms of innovation.

The *retail* sector can also contribute to sustainability, by ensuring greater transparency, for instance by means of better information but also by reducing the physical distance between producers and consumers. This should help create more sustainability-conscious and sustainability-oriented consumption patterns.

As regards the place of agriculture in *spatial planning*, it is important that planning efforts prevent the countryside from deteriorating and ensure the preservation of valuable landscapes, notwithstanding the introduction of ever more intensive agricultural production methods.

The participants to the various dialogue sessions proposed a range of **activities** to ensure that the ambitions are actually realised, and indicated who in their view should be responsible for implementing these activities. The activities that should be implemented by the authorities mainly concern four aspects:

- **Education and knowledge transfer.** Promoting public support for agriculture and further development of entrepreneurial skills requires that the government ensures that Dutch children are given enough information in school. Better education, from primary school onwards, can improve children's knowledge about and interest in the agricultural sector. In addition, agricultural training courses should be improved to promote the development of the farming profession in a more sustainable direction. Educational institutions can also help develop sustainable agriculture as an educational theme.
- **Opportunities for entrepreneurship.** The most important task of the authorities is to create the right conditions for sustainable agriculture. The agricultural sectors would like to see more tailor-made solutions in this respect, as much of present-day legislation is based on means rather than ends, which does not stimulate farmers to apply their entrepreneurial skills to meet sustainability targets. In addition, the sector representatives ask for more continuity in policymaking and for the authorities to think along with them.
- **Knowledge and innovation.** This aspect is both a strength of Dutch agriculture and horticulture – even a potentially successful export product – and a matter of some concern. Smaller agricultural sectors in particular are wondering whether sufficient knowledge will continue to be available. By funding research, the Ministry of Agriculture, Nature and Food Quality contributes to knowledge development, innovation and innovative potential in agriculture. The sector representatives consider it important that the government continues to do so and, if possible, intensifies its efforts. In this respect, stimulating entrepreneurial skills and good employership are also regarded as forms of innovation.
- **Internationalisation.** The increasing trend towards internationalisation offers both opportunities and threats. The sector representatives expect the Ministry to use its European contacts to stimulate a level playing-field, where European farmers can compete under fair and equal conditions.

On the other hand, the agricultural sector itself also has the responsibility to try and realise the ambitions. Stakeholders should seek even more collaboration, not only within the various sectors but also with experts at universities and research institutes and with the authorities. In addition, the stakeholders can make further efforts to improve their public image, for instance by adapting their production processes and developing certification systems.

This report is part of the ministry's wider programme to monitor the progress towards sustainable agriculture. In addition to the dialogues reported on here, this involves gathering data on economic, ecological and social indicators. The Netherlands Environmental Assessment Agency (MNP) has collaborated with Wageningen University and Research Centre and with CLM Research & Advice to synthesise the available information. This synthesis will be the subject of a separate report.

1 Inleiding

1.1 Achtergrond

Op 16 december 2002 heeft de Minister van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV) het Plan van Aanpak voor de Transitie naar een Duurzame Landbouw naar de Tweede Kamer gestuurd (LNV, 2002). Dit plan geeft aan wat LNV verstaat onder een duurzame landbouw en legt uit welke rol het ministerie wil spelen om duurzame landbouw te bevorderen. Onderdeel van het plan is om regelmatig bij te houden hoe ver de landbouwsector² is in de verduurzaming van de landbouw.

Voor de monitoring van duurzame landbouw in de praktijk heeft het ministerie een systeem ontworpen (Ogink *et al.*, 2004). Dit leidde tot de eerste resultatenmonitor 'Duurzame Landbouw in Beeld' (Brouwer *et al.*, 2004). Hierin staat kwantitatieve informatie over de drie P's van duurzaamheid: *people*, *planet* en *profit*. In 2007 is hiervan een actualisatie verschenen (Boone *et al.*, 2007).

'Duurzame Landbouw in Beeld' levert echter nog geen totaalbeeld over de voortgang van de verduurzaming van de landbouw. Daarbij, zo stelt het ministerie, is een oordeel over duurzaamheid een waardeoordeel, waardoor een louter cijfermatige beoordeling per duurzaamheidsthema niet volstaat. Het ontbreekt nog aan een goed beeld van wat de diverse partijen zelf eigenlijk willen realiseren en hoe de *mind-set* is van de landbouwsector ten opzichte van de verschillende duurzaamheidsthema's. Echter, er lag geen helder kader om de verduurzaming van de landbouw aan te toetsen.

Bovendien heeft het ministerie in het Plan van Aanpak geschreven dat de monitoring een interactief karakter moet hebben. Het ministerie veronderstelt namelijk dat dan het leren over duurzame landbouw door de deelnemers zal worden gestimuleerd. Daarom ziet het ministerie graag een monitoring waarbij betrokkenen uit de sectoren met elkaar aan tafel zitten en daar evalueren hoe het staat met de geformuleerde ambities.

1.2 Probleemstelling

Dit rapport is bedoeld om twee vragen op te lossen:

- 1) Welke ambities hebben de verschillende sectoren op het gebied van duurzame landbouw en
- 2) hoe vindt de sector dat zij er op dit moment voorstaat in haar ontwikkeling naar een duurzame landbouw?

Het eerste deel van deze probleemstelling hebben we nader gespecificeerd door de vraag te stellen wat de ambities zijn van de betrokken actoren voor een duurzame landbouw: waar willen zij zijn anno 2020 (de doorkijktijd van het Plan van Aanpak) en wat willen zij dan hebben bereikt? Het tweede deel van de probleemstelling hebben we gespecificeerd door ons af te

---

² Onder landbouwsector wordt een sector in brede zin verstaan, inclusief de agrarische ondernemers, toeleveranciers, afzetpartijen, overheden, maatschappelijke organisaties en onderwijs- en onderzoeksinstituten

vragen hoe de betrokken actoren de huidige situatie ten opzichte van de geformuleerde ambitie beoordelen. En welke acties moeten welke actoren ondernemen om de ambitie 2020 te realiseren?

In feite zouden de antwoorden op deze vragen als 'nulmeting' van de monitoring moeten gaan fungeren. Om herhaling mogelijk te maken en de uitkomsten van deze eerste meting en volgende metingen met elkaar te kunnen vergelijken, moet de volgende keren dus op een vergelijkbare manier gewerkt worden.

1.3 Aanpak

Om zicht te krijgen op ambities, huidige situatie en mogelijk te ondernemen acties, is er voor gekozen om per sector een dialoogbijeenkomst te organiseren. Een dialoog bestaat uit een gesprek tussen vertegenwoordigers van de agrarische ondernemers, toeleveranciers, afzetpartijen, overheden, maatschappelijke organisaties en onderwijs- en onderzoeksinstituten. De dialogen zijn gehouden in de periode april tot en met juni 2006. Naast de zes dialogen per sector, is er in november 2006 een dialoog georganiseerd waarin sectoroverschrijdende thema's aan de orde kwamen. Voor deze laatste dialoog zijn mensen uitgenodigd die niet specifiek aan een sector waren gebonden.

Voor elke dialoog zijn tussen de veertig en de zestig personen, schriftelijk en telefonisch, uitgenodigd. De personen zijn gekozen in samenwerking met onderzoekers van Wageningen UR (i.c. LEI) die de betreffende sector kennen, en met behulp van informatie verkregen via internet. De onderzoekers waren betrokken bij de voorbereiding van de dialoog, en hebben ook deelgenomen. Voorafgaand aan de verschillende dialogen hebben de projectteamleden ook gesproken met een aantal sleutelfiguren binnen de bovengenoemde deelsector. Met hen is ook de lijst met genodigden opgesteld en besproken.

Om vervolgens tijdens de dialoogbijeenkomsten zicht te krijgen op mogelijke ambities bij de deelnemers, is er allereerst gewerkt met de zogenaamde stillewandmethode. Deze discussiemethode was erop gericht om de diversiteit aan mogelijke ambities inzichtelijk te maken. Een uitgebreide beschrijving hiervan is te vinden in Groot *et al.*, 2007.

Vervolgens is er met de dialoogdeelnemers een gezamenlijke keuze gemaakt voor de drie belangrijkste ambities voor de sector voor 2020 waarbij een van de ambities een duidelijk *profit*-dimensie had, de andere een duidelijke *planet* en de derde een *people*-dimensie. Deze drie ambities zijn later op de dag in drie afzonderlijke discussiegroepen verder uitgewerkt en genuanceerd. Ook hebben de deelnemers zich in de discussiegroepen afgevraagd hoe ver ze nu anno 2006 nog afzitten van die ambitie. De vergelijking van 2020 met 2006 geeft dus weer welke acties er nodig zijn om die ambitie te realiseren. Met andere woorden, waar moet voor de dimensies *people*, *planet* en *profit* de komende jaren aan gewerkt worden?

Voor de afsluitende zevende dialoog is een andere methode gevolgd omdat daar niet is gesproken over specifieke ambities voor sectoren in 2020 en de te ondernemen acties. Tijdens de zevende dialoog hebben vertegenwoordigers van landbouworganisaties, retail, maatschappelijke organisaties, beleidsmakers en kennisinstellingen namelijk met elkaar gesproken over drie sectoroverstijgende thema's: innovatie, retail als schakel tussen producent en consument, en ruimtelijke ordening. Deze thema's zijn gekozen op basis van ervaringen en indrukken uit de eerdere sectordialogen.

Van de zeven dialogen zijn letterlijke verslagen gemaakt (Brasser *et al*, 2007). Dit rapport gaat echter een stap verder en rapporteert over de belangrijkste, gezamenlijk gekozen, ambities en de belangrijkste acties die nodig zijn om te komen tot een meer duurzame landbouw. Dit rapport is gemaakt in nauwe samenwerking tussen de onderzoekers, zijnde het projectteam en daarmee de auteurs, de LEI-sectordeskundigen en de begeleidingsgroep. De begeleidingsgroep bestond uit vertegenwoordigers van het Ministerie van LNV (H.J. Haanstra, A.M.F. Ruiten en F. Germs), het ministerie van VROM (J.P.M. Klitsie), MNP (H. van Zeijts) en de WOT-unit Natuur & Milieu van Wageningen UR (J.W.H. van der Kolk). Dit rapport bestaat uit zeven rapportages van de zeven dialoogbijeenkomsten en sluit af met verschillen en overeenkomsten tussen de verschillende sectoren, naar boven gekomen dilemma's en algemene conclusies over de stand van zaken van hoe de deelnemers vinden dat de sectoren er voor staan en wat de belangrijkste acties zijn die nodig zijn.

Meer informatie over de gevolgde methodiek van dialogen als vorm van participatieve monitoring, de wijze van rapportage, de opgedane ervaringen, en conclusies en aanbevelingen voor een eventueel vervolg zijn terug te vinden in een aparte rapportage (Groot *et al*, 2007).

1.4 Context

Onderhavig rapport over de dialogen staat niet op zichzelf maar is onderdeel van een set rapportages. In dit specifieke rapport staan de inhoudelijke resultaten van zes sectordialogen en de afsluitende dialoog centraal. Het gaat over de ambities en mogelijke acties om te komen tot een meer duurzame landbouw. Daarnaast is er een rapport verschenen over de gevolgde methodiek en een werkdocument met daarin de letterlijke verslagen van de dialogen. Naast de sectordialogen heeft LNV ook een burgerdialoog georganiseerd, omdat ze het ook belangrijk vindt om de verwachtingen, zorgen en vooral ook wensen van burgers over de toekomst van de landbouw te kennen.

Genoemde rapportages vormen samen met de cijfers uit Boone *et al*. (2007) de basis voor een syntheserapport dat het Milieu- en Natuurplanbureau in samenwerking met de WOT Natuur & Milieu van Wageningen UR en CLM Onderzoek & Advies heeft geschreven (Van Zeijts, *et al*, 2007).

2 Duurzame varkenshouderij

Op 19 april 2006 is de sectordialoog duurzame varkenshouderij gehouden waar twintig betrokkenen uit de sector discussieerden over ontwikkelingen naar een duurzame varkenshouderij. De betrokkenen waren varkenshouders en hun vertegenwoordigers uit de verschillende schakels in de productiesector. Ook waren er vertegenwoordigers uit het onderzoek, beleid, belangenorganisaties en het bedrijfsleven (zie Brasser *et al.*, 2007). De inhoudelijke discussie is vervolgens door deze deelnemers vorm gegeven. Wageningen UR en IVM-VU hebben gefaciliteerd en het verslag gemaakt. De eerste twee paragrafen van dit hoofdstuk bevatten de resultaten van de discussies. In paragraaf 2.3 wordt er op hoofdlijnen gereageerd op de resultaten van de dialoog, waarbij gelet wordt op verschillende visies voor een duurzame sector, op problemen die ervaren worden in de sector en op meningen die over de overheid naar voren zijn gebracht.

Deze sectordialoog was de eerste in een serie van zes sectordialogen. Naar aanleiding van de evaluatie achteraf zijn de daarop volgende vijf sectordialogen enigszins aangepast. Deze dialoog over duurzame landbouw werd ingeleid door vier deelnemers met hun visie op de duurzame varkenshouderij (zie ook Groot *et al.*, 2007). Deze inleiders waren vooraf gevraagd. De eerste spreker (vertegenwoordiger sectororganisatie) gaf aan dat voor een analyse van de situatie in 2020 het doortrekken van de trend uit het verleden nodig is, waarbij de marktwaarde van varkensvlees een onzekere factor is. Hij verwacht dat water en energie belangrijke vraagstukken zullen worden, dat de biologische productie gaat groeien en dat er een grotere vraag naar verbetering van het dierenwelzijn kan ontstaan.

De tweede spreker (toeleverende industrie) noemde als belangrijkste ambitie het handhaven en versterken van de varkenssector, te midden van de mondiale concurrentie. Kostprijs is hierbij het belangrijke aspect, in combinatie met marktvraag. Concurrentieverstorende maatregelen (zoals middelvoorschriften of varkensrechten) en de toenemende macht van de burger vormen knelpunten die de ambitie in de weg kunnen staan. Het stimuleren van actieve ondernemers en het wegnemen van de genoemde maatregelen zijn mogelijk oplossingen.

De derde spreker (maatschappelijke organisatie) noemde als ambitie het diervriendelijk maken van de varkenshouderij. Dat zal veel tijd kosten, vooral vanwege de lage prijzen voor varkensvlees. Hij ziet oplossingen door de biologische en de gangbare varkenshouderij van elkaar te laten leren. Hij meent dat de sleutel voor duurzaamheid bij de consument ligt: die wil immers nog te weinig betalen. Wellicht kan de promotie van diervriendelijke producten verbeterd worden.

De vierde spreker (vertegenwoordiger producenten) legde drie ambities op tafel: (1) het versterken van ondernemerschap met aandacht voor de bedrijfsvoering door de varkenshouder op operationeel, tactisch en strategisch niveau, zodat continuïteit op korte maar ook op de langere termijn gewaarborgd wordt (2) het vermijden van calamiteiten en (3) het proactief zijn. Hij ziet als belangrijk probleem dat de sector haar boodschap niet goed heeft kunnen verkopen en dat er binnen de sector niet goed is gecommuniceerd (in geval van een calamiteit). Ook legt het overheidsbeleid de lat te hoog voor de sector. Hij denkt dat duurzaamheid vanuit de economie gestuurd moet worden, zonder afhankelijk te zijn van subsidies en bijbehorende eisen.

2.1 Overzicht van beelden en ambities

Deze paragraaf is bedoeld om de lezer op hoofdlijnen een overzicht te geven van de breedte van de gevoerde discussie over mogelijke ambities voor de varkenshouderij anno 2020. De ambities zijn van de op dat moment aanwezige vertegenwoordigers uit de sector waarbij hun ambities zijn verdeeld op de dimensies *people, planet, profit* en hier en nu, hier en later en elders. Voor meer detail wordt verwezen naar Brassier *et al.* (2007). De stillewandmethode en de ambities op de stille wand waren geen doel op zich maar een middel om 1) de diversiteit aan mogelijke ambities inzichtelijk te maken en 2) te komen tot drie ambities voor de sector voor 2020 die in drie subgroepen uitgewerkt konden worden, zie paragraaf 2.2.

De ambities en beelden bij een duurzame varkenshouderij zijn in figuur 2.1 samengevat waarbij er door middel van reflectie met de groep een overzicht van kernpunten is ontstaan. Met de deelnemers is besproken wat is opgevallen aan de op de stille wand opgeschreven ambities. Als eerste viel op dat een aantal van de ambities aan elkaar is gerelateerd. Het overbruggen van de kloof tussen de burger en de consument, het streven naar open communicatie, en vergroten van de maatschappelijke acceptatie van de varkenshouderij hebben allemaal te maken met het verbeteren van het imago van de varkenshouderij. Ook het gebruik van markervaccins, die zorgen voor meer mogelijkheden om de diergezondheid te verbeteren, kan hieraan bijdragen. Het ambiëren van een concurrerende kostprijs heeft zowel met het imago als met maatschappelijke acceptatie te maken. De prijs wordt uiteindelijk bepaald door zowel de kosten als door de 'waarden'. Hierin spelen aspecten als dierenwelzijn en diergezondheid een rol.

	Sociaal People	Economisch Profit	Ecologisch Planet
Hier en nu Nederland; korte termijn	<p>Kloof burger/consument</p> <p>Markervaccins</p> <p>Saaiwerking</p>	<p>Kostprijs</p> <p>Marktvrang</p> <p>Innovatie verhoudt zich slecht met regelgeving</p> <p>Segmenteren om te innoveren</p>	<p>Integrale stelsystemen</p> <p>Recycling</p> <p>Energie</p>
Hier en later Nederland; lange termijn	<p>Maatschappelijke acceptatie</p> <p>Aandacht mens en leefomgeving</p>	<p>Duurzaamheid</p> <p>Meer invloed op retailhandel</p>	<p>Diergezondheid</p> <p>Zo min mogelijk invloed op de omgeving</p>
Elders Korte en lange termijn; sociaal-economisch vooral ontwikkelingslanden	<p>Image</p> <p>Nieuwe regelgeving toespitsen op nieuwe stallen</p>	<p>Soepele wet/regelgeving</p>	<p>Producteren in kringloop</p> <p>Gebruik duurzaam geproduceerde grondstoffen</p>

Figuur 2.1 Kernpunten uit de stille wanddiscussie varkenshouderij

Er bestaan spanningen tussen ambities over dierwelzijn enerzijds en voedselveiligheid en diergezondheid anderzijds. Sommigen zien daarnaast een spanning tussen het streven naar meer aandacht voor mens en leefomgeving (en dus geen megabedrijven meer), en anderzijds het streven naar een concurrerende kostprijs (die veelal door schaalvergroting kan worden gerealiseerd). Tot slot legden de deelnemers een relatie tussen het willen produceren in kringlopen en het behouden van een concurrerende kostprijs. Het realiseren van de kringloopambitie betekent dat deze ambitie ook internationaal nagestreefd zou moeten worden, vanwege de te verwachten invloed op de kostprijs.

De deelnemers zien mogelijkheden om ambities op het gebied van *people*, *planet*, en *profit* met elkaar te combineren, en door middel van een marktgerichte aanpak de sector financieel gezond te houden, de diergezondheid te verbeteren, de maatschappelijke acceptatie te verhogen en zo veel mogelijk in kringlopen te produceren. Deze mogelijkheden ontstaan bij een proactieve houding van de sector en betekenen onder andere een verbeterde samenwerking in de varkenskolom, gericht op een betere communicatie en op transparantie (zoals open dagen, maatschappelijk jaarverslag). Men ziet ook kwaliteitsborging als een oplossing en vraagt verder van de overheid een meedenkende opstelling. Men ziet ook vanuit het onderzoek mogelijkheden, onder meer voor innovaties en het verbeteren van dierenwelzijn.

2.2 Drie ambities verder uitgewerkt

Met de groep zijn op basis van de gevonden ambities voor 2020 drie centrale ambities uitgekozen die in drie afzonderlijke subgroepjes verder zijn uitgewerkt. De uitwerking is gericht op het nuanceren van de ambities en het formuleren van acties om de ambities te realiseren. Bij de acties horen ook actoren, oftewel: welke partij moet hierin het initiatief nemen?

De deelnemers aan de dialoog over duurzame varkenshouderij hebben de volgende overkoepelende ambities met elkaar benoemd:

- (1) Maatschappelijk gedragen varkenssector
- (2) Produceren in kringlopen
- (3) Eerlijke prijs voor eerlijk product

Deze drie ambities worden hierna verder op hoofdlijnen uitgewerkt waarbij voor details verwezen wordt naar het werkdocument 'Verslagen van de dialogen over duurzame landbouw in 2006. (Brasser *et al*, 2007).

Maatschappelijk gedragen varkenssector

De ambitie maatschappelijk gedragen varkenssector is op de stille wand concreet omschreven als: het verkleinen van de kloof tussen burgerwensen en consumentengedrag, aandacht voor mens en leefomgeving, een open communicatie met de leefomgeving, het verbeteren van het imago en de acceptatie van markervaccins om massale ruiming bij uitbraken van dierziekten te voorkomen .

Als knelpunten bij het realiseren van deze ambitie zijn een gebrek aan eenduidige communicatie vanuit de keten in het geval van een crisis en de gevoeligheid van de sector voor calamiteiten genoemd. Verder hebben de deelnemers het beeld dat slechts een klein deel van de consumenten interesse heeft in hoe varkensvlees wordt geproduceerd. De sector heeft een gesloten, 'high tech' en grootschalig karakter, dat de consument niet aanspreekt. De retail is terughoudend in de afname van gevaccineerd vlees (in verband met afbreukrisico's bij de consument die kan besluiten geen gevaccineerd vlees te kopen). Overheidsbudgetten voor onderzoek naar innovatie worden relatief laag gevonden en zijn ongelijk verdeeld, en de sector is terughoudend omdat de ervaring leert dat de overheid met subsidies ontwikkelde innovaties direct voor de hele sector wil toepassen. Ten slotte wordt als knelpunt genoemd dat de beleidsdoelen in de nationale context bepaald zijn, terwijl de sector vooral voor de export produceert.

De ambitie kan volgens de deelnemers worden gerealiseerd via samenwerking binnen de productieketen en door communicatie met de samenleving. Verder is er behoefte aan samenwerking in innovatie, onder andere in het (praktijk-)onderzoek. De retail zou de consument moeten zien te verleiden om niet alleen naar de prijs van het product te kijken, maar ook naar de kwaliteit. Dit kan omdat de Nederlandse varkenshouderij voorop loopt op gebied van technologie en innovatie. Daarnaast vinden de deelnemers dat acties nodig zijn om de bedrijfsvoering transparanter te laten zijn.

Verder zijn bij deze ambitie de verschillen tussen de reguliere en de biologische productie ter sprake gekomen. Wat met deze verschillen moet worden gedaan, blijft onduidelijk. Sommigen vinden dat reguliere en biologische productie elkaar kunnen versterken in plaats van zich tegen elkaar af te zetten. De mening dat de verschillen gaan verdwijnen, komt ook voor.

Producersen in kringlopen

De ambitie om in kringlopen te produceren houdt een efficiënt grondstoffengebruik (mineralen, emissie, water) in. Dit kan ook door gebruik te maken van bijproducten en restproducten uit de industrie. 'Aan de achterkant' kan het efficiënter door het nastreven van hergebruik (mineralen, emissie, water, energie), en het besparen en produceren van energie.

Als knelpunt wordt bij deze ambitie individualisme genoemd. Er worden beslissingen genomen met het oog op slechts een deel van de keten in plaats van de gehele keten. Verder ervaart men regelgeving als knellend, bijvoorbeeld wat betreft het gebruik van reststromen uit de industrie.

Samenwerking is ook bij deze ambitie als actie genoemd. De deelnemers noemen hierbij samenwerking tussen sector en overheid op het vlak van (praktijk-)onderzoek. Ook vragen de deelnemers aan de overheid de mogelijkheid tot experimenteren, doelvoorschriften in plaats van middelvoorschriften en een zogenaamd 'level playing-field', zodat het vlees in de winkel geproduceerd is volgens dezelfde (EU) afspraken en regels.

Eerlijke prijs voor eerlijk product

Deze ambitie hebben de deelnemers gespecificeerd als een concurrerende kostprijs op internationaal niveau - ook binnen de Europese Unie - en een leidende rol voor de consument. Naast de kostendiscussie moet er bovendien aandacht zijn voor de extra toegevoegde waarde (een onderscheidend product met een sterke exportpositie) van de sector.

De deelnemers noemden wel diverse knelpunten. Zo zijn de kostprijzen in de EU hoog. De deelnemers wijten dit onder meer aan de wettelijke eisen die worden gesteld op het gebied van dierwelzijn en milieu. Dit is voor Nederland als een exportland, waar het dus belangrijk is dat de kostprijs zo laag mogelijk is, een knelpunt. Een laatste knelpunt richt zich op de keuzevrijheid van de consument, die nu in de winkel niet kan kiezen tussen biologisch vlees, gangbaar vlees, en 'tussenin' vlees.

Het Ministerie van LNV is verder van de sector af komen te staan, zodat haar ambtenaren de consequenties van veranderende regels niet meer kunnen inschatten. Ook ontbreekt een afstemming tussen regels van de gemeentelijke, provinciale en landelijke overheden, waardoor vergunningstrajecten soms vele jaren duren. Wetgeving is niet op maat, maar geldt vaak voor alle bedrijven, en dus ook voor de bestaande stallen.

Daarnaast wezen de deelnemers op de structuur in de sector. Bedrijven hebben onvoldoende vrijheid om een driefasesysteem in te voeren vanwege transportbeperkingen. Ook wordt veel overlegd en veel geschreven, maar door de overheid te weinig gehandeld.

Ook bij deze ambitie vragen de deelnemers om samenwerking met de overheid. De overheid zou meer kunnen meedenken. Eén van de deelnemers opperde dat de Europese retail verplicht moeten worden gesteld om alleen vlees te verkopen dat is geproduceerd volgens de kwaliteitseisen die gelden in de Europese Unie. Verder vinden de deelnemers transparantie belangrijk, als het gaat om de herkomst van het vlees.

2.3 Beschouwing

Reactie op de resultaten van de dialoog door het projectteam

De dimensie 'elders' komt in de stille wand alleen aan bod bij gebruik van duurzaam geproduceerde grondstoffen. Bij de nadere uitwerking van de ambities komt 'elders' ook voor,

maar daar vooral vanuit het gezichtspunt van concurrentieverhoudingen met het buitenland. Men is vooral bezorgd over de gevolgen van soepelere regels 'elders' op de productie in ons land.

Afgaande op de geformuleerde acties, constateerden de deelnemers een aantal problemen. In de sector wordt te weinig samengewerkt en dit uit zich op verschillende vlakken: geen eenduidige communicatie, een letterlijk (met hekken) gesloten sector, de moeilijk te beïnvloeden positie van de retail in de keten, het ontbreken van afstemming tussen ministerie en sector, suboptimalisatie per schakel, het ontbreken van een 'level playing-field' binnen de EU. Onderzoek gericht op innovatie zou een oplossing kunnen zijn, maar ook daarin werkt men nog te weinig samen. Zo zijn de beschikbare middelen niet gelijkmatig over de sector verdeeld. Daarnaast wordt de hoogte van het onderzoeksbudget ter discussie gesteld.

De deelnemers aan deze dialoog zouden graag meer samenwerking zien in de keten gericht op een maatschappelijk gedragen, economisch en ecologisch duurzame varkenshouderij. Op die manier is er anno 2020 nog een varkenshouderij in Nederland. Daarom wordt verondersteld dat samenwerking tussen producent, retail en overheid meer vorm en inhoud moet krijgen. In plaats van in te zetten op technologische, kostprijsverlagende innovaties zou ook ingezet kunnen worden op innovatieve ketensamenwerkingsconcepten. Verder willen de deelnemers voorkomen dat biologische en reguliere varkenshouderij tegen elkaar worden afgezet en daarmee uitgespeeld. Beide varkenshouderijsystemen leveren een eigen marktsegment en hebben daardoor evenveel bestaansrecht.

De deelnemers ervaren de rol van de overheid als onduidelijk en zouden graag meer met de overheid in overleg treden om te komen tot sectorbreed gedragen acties en plannen op de hierboven beschreven thema's en onderwerpen. Acties kunnen betrekking hebben op het ondersteunen, stimuleren en/of professionaliseren van het ondernemerschap, richting geven aan onderzoek en te onderzoeken innovatieve concepten en bewerkstelligen van een 'level playing-field' binnen de Europese context.

Reactie deelnemers op de dialoog

Na afloop hebben de deelnemers de mogelijkheid gehad om de dialoog te evalueren, waarbij de behandelde onderwerpen, de mogelijkheid hun mening in te brengen en het vertrouwen dat resultaten goed gebruikt zullen worden aan bod kwamen. De behandelde onderwerpen beoordeelde men met een 7 en de mogelijkheid om de mening naar voren te brengen met een 7,5. Het vertrouwen dat de resultaten goed zullen worden gebruikt, kreeg de laagste beoordeling, een 6-. Verder merkten de deelnemers nog op dat er veel partijen aanwezig waren, maar toch ook nog enkele ontbraken, waarbij de retail en slachterijen het meest werden genoemd.

De mogelijkheid om de eigen mening naar voren te brengen wordt als beste beoordeeld en de indrukken van de stille wand sluiten daarbij aan. Er is een divers beeld ontstaan, met zowel ambities op langere termijn (kloof burger/consument) als acties die vrij snel toegepast zouden kunnen worden (nieuwe regelgeving toespitsen op nieuwe stallen). De meeste aandacht is gegeven aan ambities op de lange termijn in Nederland.

3 Duurzame akkerbouw

Met 24 betrokkenen uit de sector is op 10 mei 2006 gediscussieerd over ontwikkelingen richting een duurzame akkerbouwsector. Deelnemers kwamen van akkerbouwbedrijven, sectororganisaties, onderzoeksinstellingen, belangenorganisaties en toeleverende organisaties. Wageningen UR en IVM-VU hebben de discussie gefaciliteerd en het verslag gemaakt (Brasser *et al.*, 2007). De paragrafen 3.1 en 3.2 vatten de resultaten van de discussies samen, in de vorm van uitgewerkte ambities voor een duurzame akkerbouw. In paragraaf 3.3 wordt er op hoofdlijnen gereageerd op de resultaten van de dialoog, waarbij gelet wordt op verschillende visies op een duurzame sector, op problemen die ervaren worden in de sector en op meningen die over de overheid naar voren zijn gebracht.

3.1 Overzicht van beelden en ambities

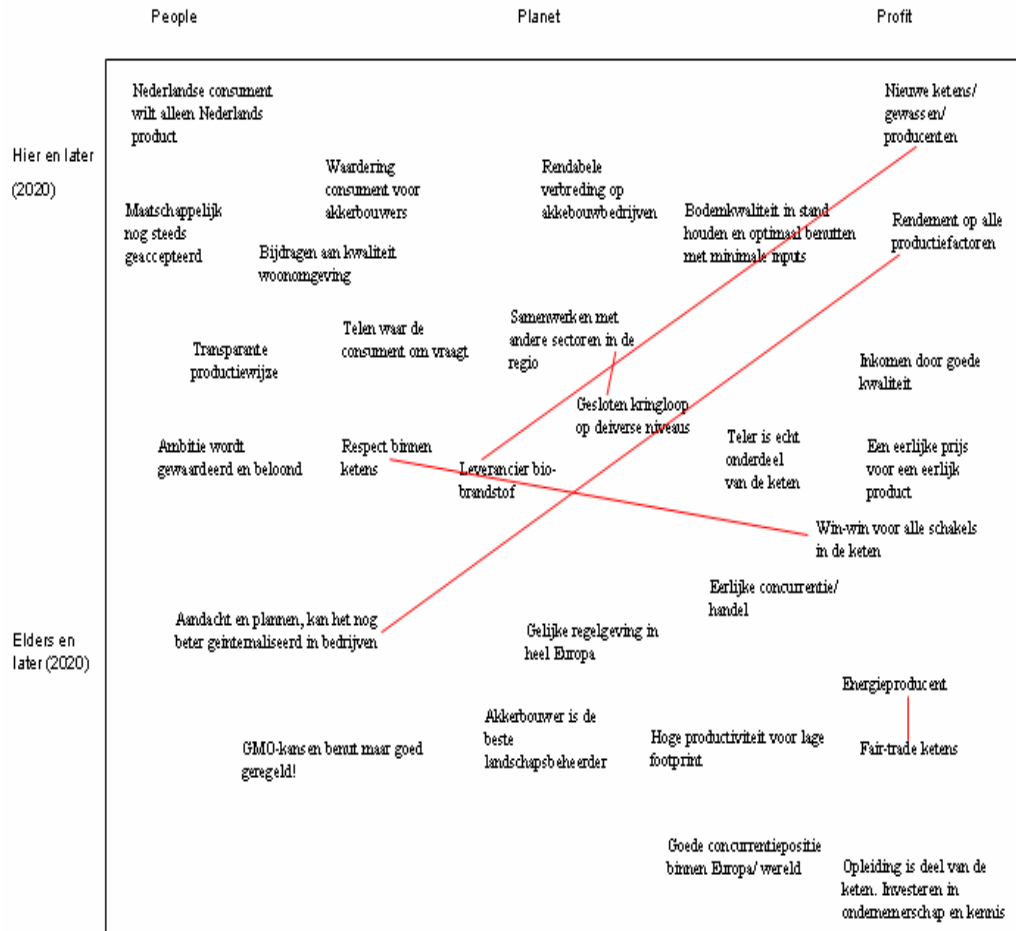
Deze paragraaf geeft de gevoerde discussie weer over de ambities voor de akkerbouw anno 2020. De ambities van de deelnemers zijn verdeeld over de dimensies *people*, *planet*, *profit*, en hier en later, en elders. De stillewandmethode en de ambities op de stille wand waren geen doel op zich maar een middel om 1) de diversiteit aan mogelijke ambities inzichtelijk te maken en 2) te komen tot drie ambities voor de sector voor 2020 die in drie subgroepen uitgewerkt konden worden, zie paragraaf 3.2.

De kernpunten uit de discussie over ambities en beelden bij een duurzame akkerbouw in 2020 staan in figuur 3.1. Het onderscheid tussen de “drie P’s” is niet altijd even duidelijk. Zo is zowel onder *profit* als onder *people* over voldoende inkomen gesproken, en kwam het onderwerp transparant bedrijf bij zowel *people* als *planet* aan bod. Een rendabele bedrijfsvoering werd als ambitie voor 2020 genoemd maar zou ook al voor 2006 moeten gelden. Het onderscheid huidige en toekomstige situatie blijkt uit de toelichting door de deelnemers door elkaar te lopen.

De deelnemers aan de dialoog reageren verrast op de verdeling van de beelden en ambities over de drie P's. De verwachting was dat de ambities en beelden zich rond *profit* zouden concentreren, maar het ligt veel meer verspreid. Ontbrekende aspecten zijn de P van 'plezier' en van 'planologie/plek/plaats' waarbij gesteld werd dat de laatste ook een belangrijk onderwerp voor de akkerbouw zou moeten zijn.

Verder is meerdere keren naar voren gebracht dat maatschappelijke acceptatie een belangrijk thema is. Ook continuïteit wordt belangrijk gevonden, zeker voor de toekomstige generatie. Men vindt het opvallend dat gewasbescherming, als ambitie om het milieu te verbeteren, nauwelijks wordt genoemd in de discussie.

Figuur 3.1 Kernpunten uit de stillewanddiscussie akkerbouw

3.2 Drie ambities verder uitgewerkt

Met de deelnemers is op basis van de gevonden ambities voor 2020 gekomen tot drie algemene ambities die in het vervolg van de dialoog in afzonderlijke subgroepen zijn uitgewerkt. In subgroepen hebben de deelnemers vervolgens de algemene ambitie nader genuanceerd en zijn acties geformuleerd om die ambities te kunnen realiseren. Bij de acties is ook besproken welke partijen het initiatief moeten nemen. Ook is aan de deelnemers gevraagd om de huidige situatie te vergelijken met de ambitie voor 2020 en een rapportcijfer te geven. Dit is gedaan voor drie ambities in drie subgroepen.

De deelnemers aan de dialoog over duurzame akkerbouw hebben met elkaar besloten de volgende ambities nader uit te werken in afzonderlijke subgroepen:

- (1) Maatschappelijke acceptatie (*people*)
- (2) Milieu is geen discussiepunt meer (*planet*)
- (3) Rentabiliteit en continuïteit (*profit*)

Deze drie ambities worden hierna verder op hoofdlijnen uitgewerkt waarbij voor details verwezen wordt naar Brasser *et al.* (2007).

Maatschappelijke acceptatie

Maatschappelijke acceptatie is een verzamelnaam. De deelnemers hebben gesproken over het vergroten van de transparantie van de productiewijze, de vergroting van de waardering voor akkerbouwers, het verbeteren van de promotie van de sector, het zorgen dat de EU-politiek de sector een warm hart toedraagt en over een harmonisatie van de lonen en arbeidsvoorwaarden binnen de EU. Anno 2006 heeft deze ambitie een 8 als rapportcijfer gekregen. Hieruit blijkt dat de deelnemers vinden dat men anno 2006 al een heel eind op weg is om de ambitie van 2020 te realiseren. Om de ambitie anno 2020 helemaal gerealiseerd te hebben, is een aantal acties nodig. De deelnemers denken hierbij aan acties op het gebied van beïnvloeding van het onderwijs, beginnend bij de basisschool maar tegelijkertijd ook het landbouwonderwijs. Naast onderwijs zou de sector ook de dialoog moeten zoeken met de politiek. Onderwijs en politiek zijn van belang met het oog op maatschappelijke acceptatie.

Milieu is geen discussiepunt meer

Dit punt is de overkoepelende ambitie voor *planet*. In de subgroep is gesproken over het formuleren van ambities op het vlak van meer traditionele milieuproblemen (mest, mineralen, gewasbescherming) en nieuwe thema's als (duurzame) energie, CO₂-emissie, landschappelijke eisen en water. Maar een aantal deelnemers is van mening dat de ambitie voor 2020 anno 2006 al een voldoende scoort. Om de ambitie volledig te realiseren moet voor 2020 de regelgeving worden aangepakt (maatwerk in plaats van generiek), voorjaarsaanwending van mest worden bevorderd en de toepassing van preventieve maatregelen in de gewasbescherming worden vergroot.

Rentabiliteit en continuïteit

Het onderwerp rentabiliteit en continuïteit is uitgewerkt in het verhogen (richting 10%) van het rendement op geïnvesteerd vermogen, meer samenwerkende bedrijven (horizontaal maar ook verticaal in de keten), het verzilveren van de landschappelijke meerwaarde en meer aandacht voor verbredingsactiviteiten. Deze ambitie voor 2020 scoort anno 2006 een onvoldoende. Om tot een betere score te komen, stellen de deelnemers acties voor op het gebied van onderwijs omdat daar de boeren en ondernemers van de toekomst worden opgeleid. Daarnaast zijn er ook acties vanuit de sector zelf nodig. De huidige ondernemers in de akkerbouw moet een spiegel worden voorgehouden waaruit blijkt hoe goed of slecht ze het doen. De sector en de sectororganisaties kunnen hierin zelf het initiatief nemen.

De te ondernemen acties zijn gebaseerd op een spanning die gesignaleerd wordt tussen de geformuleerde ambitie en de huidige situatie. De huidige situatie is omschreven en daar zijn ook knelpunten genoemd.

Overige aandachtspunten

Vanuit de *people*-groep is gesproken over certificering van producten: het heeft de sector financieel gezien nog nooit iets opgeleverd, het buitenland vraagt er ook nauwelijks om en vanuit de retail zou ook geen eenduidig geluid komen.

In de *planet*-groep is de breedte van het middelenpakket voor gewasbescherming en de trage toelating van middelen door Brussel als knelpunt genoemd. Ook is er gesproken over het moeizame traject om te komen tot een vergunning voor de productie van duurzame energie en het ontbreken van accijnsvrijstelling voor boeren die biobrandstoffen telen. Verder stelde men dat het op peil houden van de organische stof en de strengheid van de gebruiksnormen voor fosfaat en stikstof een knelpunt zijn voor de akkerbouw. Verzilting is lokaal en regionaal al een probleem. Ten slotte is er ook gesproken over mogelijk steeds strenger wordende landschapseisen, doordat meer functies en dus meer mensen aanspraak maken op het platteland.

In de *profit*-groep is gesteld dat de overheid schaalvergroting en functieverandering belemmert in de akkerbouw. Dit wordt als een overkoepelend knelpunt gezien voor de sector.

Ten slotte komt de dimensie 'elders' aan de orde wanneer er bij *planet* gesproken wordt over 'level playing-field' voor regelgeving en behoud van voldoende vruchtbare landbouwgronden in Europa. Ook bij *profit* is de dimensie 'elders' uitgewerkt. Hier werd de link gelegd met het realiseren van schaalvergroting buiten Nederland en een intensievere akkerbouw in Nederland door een mogelijke mondiale schaarste aan landbouwgrond wanneer de wereldbevolking verder groeit in combinatie met regionale erosieproblematiek.

3.3 Beschouwing

Reactie op de resultaten van de dialoog vanuit het projectteam

De deelnemers geven een opvallend hoog rapportcijfer voor de huidige maatschappelijke acceptatie. Dit zou betekenen dat de akkerbouwsector vindt dat de ambitie voor 2020 al voor een belangrijk deel gerealiseerd is. Over de 2020-ambities voor *planet* en *profit* is men een stuk minder positief anno 2006 en zullen er acties ondernomen moeten worden om de ambities te kunnen realiseren. Knelpunten in de *planet*-dimensie zijn het middelenpakket voor gewasbescherming, traag Europees toelatingsbeleid van nieuwe middelen, generieke fosfaat- en stikstofnormen, en strengere landschapseisen.

Vanuit de *profit*-dimensie is het belangrijkste knelpunt de overheid die schaalvergroting en functieverandering in de akkerbouw belemmert. Voor de *people*-dimensie zijn relatief weinig knelpunten maar vindt men in ieder geval dat certificering van producten niet de oplossing is voor het vergroten van de maatschappelijke acceptatie.

Om tegemoet te komen aan de knelpunten zijn er acties benoemd door de deelnemers. Onderwijs blijkt voor de aanwezigen een belangrijk actiepoint te zijn als het gaat om het realiseren van zowel maatschappelijke acceptatie (*people*) als rentabiliteit en continuïteit (*profit*). Hierbij denkt men concreet aan andere inhoudelijke accenten voor het onderwijs: landbouwonderwerpen al benoemen binnen het basisonderwijs, bedrijven koppelen aan basisscholen, accent verschuiven van productie- naar rendement, en ondernemerschap ontwikkelen. Uiteindelijk doel is om via het onderwijs de motivatie te kweken om in de akkerbouw te beginnen als ondernemer of als toeleverancier van producten en diensten. Het onderwijs zorgt voor meer bekendheid voor de sector en levert ondernemers en werknemers af die bekend zijn met de nieuwste inhoudelijke kennisaccenten. Het onderwijs kan duurzaamheidsprincipes introduceren en bediscussiëren als onderdeel van hun nieuw te ontwikkelen houding.

Ook wordt er gesproken over het aangaan van een dialoog: dialoog met de politiek (*people*) en met jezelf (*profit*). In het kader van maatschappelijke acceptatie wil men het belang van een duurzame akkerbouw onder de aandacht brengen bij politiek en ambtenaren. Tegelijkertijd

concludeert men in een andere subgroep dat de ondernemer ook kritisch naar zichzelf moet kijken waarbij standorganisaties als ZLTO en LTO een rol kunnen spelen. Richting overheid is uitgesproken dat men voor milieu meer maatwerk verwacht.

De deelnemers signaleren dat een duurzame akkerbouw anno 2020 alleen mogelijk is als er ook voldoende mogelijkheden zijn tot schaalvergroting. Wanneer dit niet in Nederland mogelijk is of te weinig vanuit de overheid wordt ondersteund, is de sector genoodzaakt om elders in Europa te gaan kijken. Men zal vervolgens daar neerstrijken waar voldoende rendement op geïnvesteerd vermogen en continuïteit kan worden gerealiseerd. En of men nu in Nederland of elders in Europa produceert, overal geldt dat er meer vanuit een keten gedacht moet worden om een optimale verwaarding van de grondstof mogelijk te maken.

Er zit overlap tussen de ambities 'maatschappelijke acceptatie' en 'milieu is geen discussiepunt meer'. Immers wanneer iets maatschappelijk is geaccepteerd dan houdt de discussie daarover op. Vanuit de derde ambitie wordt wel nadrukkelijk gesteld dat er sprake moet zijn van 'rentabiliteit en continuïteit'. Deze ambitie kan haaks staan op de eerder genoemde ambities omdat het realiseren daarvan gepaard zal gaan met investeringen en dat gaat ten koste van de rentabiliteit op de korte termijn

Reactie op de dialoog door de deelnemers

Wanneer we terugkijken naar de gevoerde discussies dan zien we dat er brede discussie heeft plaatsgevonden over mogelijke ambities voor 2020 (zie stille wand). Er is ook uitgebreid over de overall ambities gediscussieerd, over de toekomst, de huidige situatie, de knelpunten en de mogelijk te ondernemen acties. In de evaluatie geven de deelnemers aan dat de discussie over de juiste onderwerpen ging (rapportcijfer 7) en iedereen zijn mening voldoende heeft in kunnen brengen (rapportcijfer 8)

De breedte van de discussie is bepaald door de discussievorm (stille wand) maar ook door de aanwezigheid. Vanuit de keten was naast de primaire productie een groothandelsbedrijf aanwezig maar waren verwerkende bedrijven, retail en consumentenorganisaties niet vertegenwoordigd.

Uit de evaluatie blijkt dat men voldoende vertrouwen heeft in het goed gebruik van de resultaten (rapportcijfer 7). Het is aan de betrokken actoren om hun taak op te pakken en dit vertrouwen waar te maken.

4 Duurzame glastuinbouw

Op 16 mei 2006 is de sectordialoog duurzame glastuinbouw gehouden waar met 24 betrokkenen uit de sector is gediscussieerd over ontwikkelingen naar een duurzame glastuinbouw. Het deelnemersveld bestond uit primaire producenten, handel en vertegenwoordigers uit beleid en onderzoeksinstellingen. De gespecialiseerde groothandel was ondervertegenwoordigd. De retail en consumentenorganisaties waren niet aanwezig (zie p.39 - Brasser *et al.*, 2007). Wageningen UR en IVM-VU hebben de inhoudelijke discussie gefaciliteerd en de rapportage gemaakt. In paragraaf 4.1 en 4.2 zijn de resultaten van deze dialoog samengevat in de vorm van uitgewerkte ambities voor een duurzame glastuinbouw. Het integrale verslag van de dialoog is verschenen in Brasser *et al.* (2007). De beschouwing in paragraaf 4.3 gaat in op verschillende visies voor een duurzame sector, op problemen die ervaren worden en op meningen die over de overheid zijn geventileerd.

4.1 Overzicht van beelden en ambities

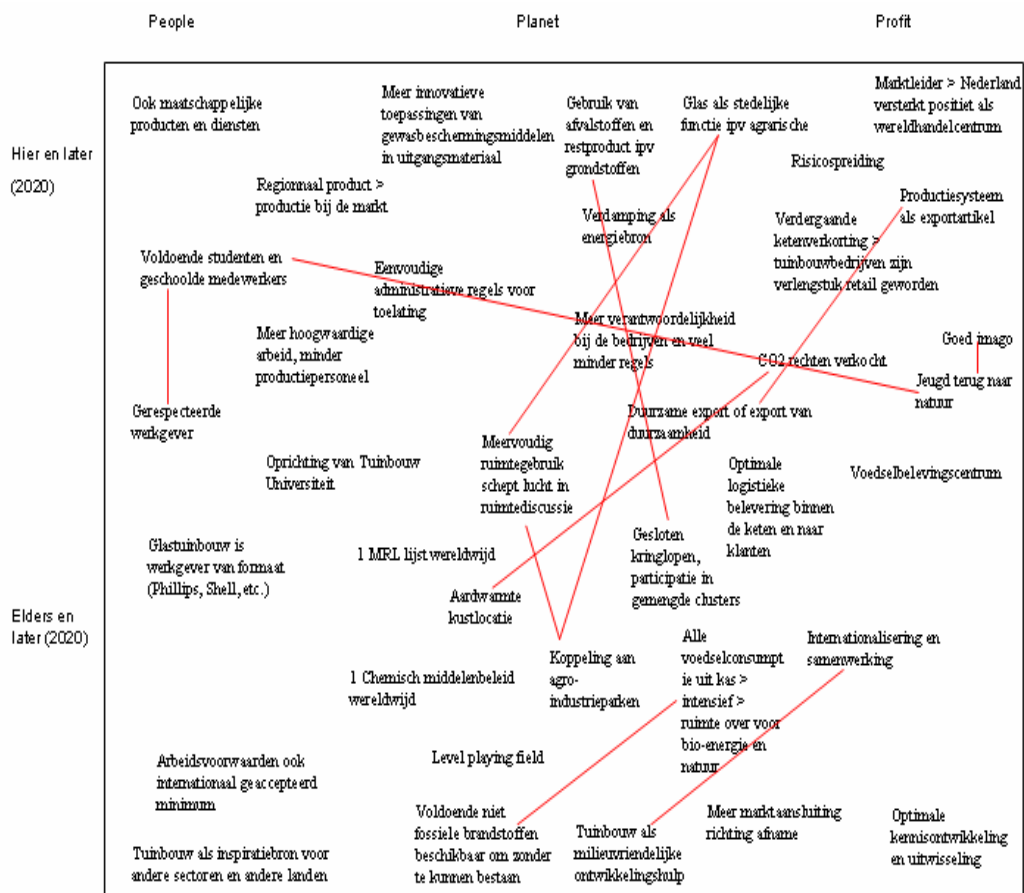
Deze paragraaf is bedoeld om de lezer op hoofdlijnen een overzicht te geven van de breedte van de gevoerde discussie over mogelijke ambities voor de glastuinbouw anno 2020. De ambities zijn van de op dat moment aanwezige vertegenwoordigers uit de sector. Hun ambities zijn verdeeld over de dimensies *people, planet, profit*, en hier en later, en elders. Voor meer detail wordt verwezen naar het werkdokument (Brasser *et al.*, 2007). De stille-wandmethode en de ambities op de stille wand waren geen doel op zich maar een middel om 1) de diversiteit aan mogelijke ambities inzichtelijk te maken en 2) te komen tot drie ambities voor de sector voor 2020 die in drie subgroepen uitgewerkt konden worden, zie paragraaf 4.2.

Figuur 4.1 bevat de kernpunten uit de stille wanddiscussie. Er is weinig geschreven over de afzetmarkt en de kenmerken daarvan. Het gaat meer over hoe de markt binnen te komen (vooral de Europese markt) en te ontsluiten. Geconstateerd wordt dat het gaat om een manier te vinden om geld uit de markt te halen, in plaats van slaaf van andere bedrijven te zijn.

Ook wordt de positie van de retail genoemd. De retail mag niet bepalend zijn voor de activiteiten van de glastuinders, maar 'deze race kunnen we moeilijk winnen'. Men verwacht voor de toekomst dat de macht van de retail zal blijven en zelfs verder zal toenemen.

Verder valt het enkelen op dat de ambities en beelden vooral gemaakt zijn vanuit het niveau van het primaire bedrijf en dat veel meer aandacht aan 'hier en nu' wordt besteed dan aan 'elders en later'. Anderen vinden dat er enkele zeer uitdagende sprongen zijn verwoord, bijvoorbeeld als het gaat over voldoende beschikbaarheid van niet-fossiele brandstoffen. Ook wordt als ambitie door de deelnemers naar voren gebracht dat de glastuinbouw in 2020 zonder fossiele brandstoffen kan.

Men verschilt van mening over het aandeel van biologische producten in 2020. Biologische productie is niet per definitie duurzaam, maar het imago van biologische producten is 'gezond' en dat kan in de toekomst nog meer marktaandeel opleveren. Er wordt ook gewezen op het GMO (*genetically modified organisms*)-gebruik, dat in de EU van de grond gaat komen. Deze trend mag de sector niet missen. Ook pleiten de deelnemers voor het versterken van de link met de jongeren: zij moeten weer en meer in aanraking komen met de tuinbouw.

Figuur 4.1 Kernpunten uit de stille wanddiscussie glastuinbouw

4.2 Drie ambities verder uitgewerkt

Uit de ambities in de vorige paragraaf zijn drie algemene ambities afgeleid en deze zijn in de subgroepen verder uitgewerkt. In de subgroep hebben de deelnemers vervolgens de algemene ambitie genuanceerd. Vervolgens zijn acties geformuleerd om die ambities te realiseren en is benoemd wie voor welke actie het initiatief moet nemen. Ook is aan de deelnemers gevraagd de huidige situatie te vergelijken met de ambitie voor 2020 en daar een rapportcijfer voor te geven. Dit is dus gedaan voor drie ambities in drie subgroepen.

De deelnemers hebben de volgende ambities nader uitgewerkt:

- (1) Aansprekend ondernemen (*people*)
- (2) Efficiënte en duurzame inputs en outputs (*planet*)
- (3) Toegevoegde waarde (*profit*)

Aansprekend ondernemen

Aansprekend ondernemen betekent voor de glastuinbouw een positief imago, tuinders als geliefde werkgevers, certificaat voor goed ondernemerschap, duidelijke spreekbuis voor de sector en werknemers met een goede tuinbouwkennis. Anno 2006 krijgt deze ambitie van de

deelnemers een ruime voldoende als rapportcijfer, omdat men vindt dat men op de goede weg is.

Om de ambitie te kunnen realiseren, zijn acties benoemd. De sector zelf moet het imago van de sector verbeteren. Dit vraagt specifiek aandacht op het gebied van communicatie over succesverhalen door het productschap, belangenorganisaties uit de sector of door ondernemers zelf. Ook willen de deelnemers meer samenhang tussen onderwijs en sector. Om aansprekend te kunnen ondernemen, denken de deelnemers ook aan het certificeren van ondernemers die daardoor een ambassadeursrol kunnen vervullen en de communicatie en PR oppakken.

Voor LNV ziet men een rol om de discussie verder aan te zwingelen over goed ondernemerschap en werkgeverschap.

Efficiënte en duurzame inputs en outputs

Deze ambitie betekende voor de deelnemers in deze subgroep minimale input van niet-hernieuwbare grondstoffen, minimale output van ongewenste emissies en een efficiënt gebruik van stoffen en materialen gericht op een hoogwaardige opbrengst. Ook werd er gesproken over de kas als groene energiecentrale anno 2020. Anno 2006 was men gematigd positief over wat men al bereikt had. Dit bleek uit de 6+ die dit onderdeel kreeg.

De deelnemers in de subgroep hebben ook acties genoemd om de realisatie van de ambitie voor 2020 dichterbij te brengen. Ze verwachten dat de overheid de administratieve rompslomp zal verminderen, meer een anticiperend beleid zal gaan voeren en bereid is het huidige beleid indien gewenst aan te passen. Ook ziet men een rol voor de overheid in de opstartfase van duurzame technologische innovaties. De overheid kan deze faciliteren door het opzetten van een subsidieregeling en een deel van het (ontwikkel-)risico over te nemen.

De sector zelf moet verdergaan met veredelen, nicheproducten ontwikkelen en het gebruik van meststoffen en gewasbeschermingsmiddelen optimaliseren.

Toegevoegde waarde

Toegevoegde waarde is opgehangen aan de wens dat Nederland in 2020 vanuit de mainport-gedachte (alle productstromen komen samen in Nederland en Nederland vervult de regiefunctie) de tuinbouwdelta voor Europa is geworden. Deze tuinbouwdelta zal vraaggestuurd werken. De situatie anno 2006 waarden de deelnemers ten opzichte van de 2020-ambitie met een 6-.

De deelnemers formuleren specifieke acties voor de sector zelf, het onderzoek en LNV. Er wordt voorgesteld om een kennisbank op te zetten zodat de beschikbare groene kennis die voor een belangrijk deel uit Wageningen komt, optimaal ontsloten wordt. Wageningen en andere kennisinstellingen zouden hier samen met het bedrijfsleven vorm en inhoud aan moeten geven, gebruikmakend van de bestaande kennisallianties.

Om de jeugd meer bij de sector te betrekken, stelt men voor een positief imago te ontwikkelen middels een gerichte PR-boodschap. Onder het mom van 'er is rendement, er vallen euro's te verdienen' zouden jongeren getriggerd dienen te worden voor een baan in de glastuinbouw. De Groene Kennis Coöperatie samen met ROC's, LTO en LNV zou hier invulling aan kunnen geven. De deelnemers willen niet alleen de jeugd enthousiasmeren voor de sector maar ook het ontwikkelen van nieuwe ideeën en innovatief denken stimuleren door studenten uit het buitenland aan te trekken en te leren van sectoren buiten de land- en tuinbouw. Hiermee wil men het denken buiten de geijkte paden stimuleren.

Uitgaande van de dagelijkse praktijk van het ondernemen, wordt in de subgroep voorgesteld om structureel kennis over het huidige productassortiment en productinnovaties te verzamelen. In de bedrijfsvoering zouden belevingsonderzoek vooraf en klanttevredenheid achteraf meer aandacht moeten krijgen. Telers en telerorganisaties moeten hiervoor het initiatief nemen.

Overige aandachtspunten

De deelnemers vinden, gezien de huidige situatie en de ambities voor 2020, dat de sector al op de goede weg is. Immers alle drie de dimensies scoren een voldoende. De belangrijkste knelpunten anno 2006 zijn de hoge gasprijzen, gebrek aan productieoptimalisatie, een dichtslibbende infrastructuur en het ontbreken van een duidelijk imago. Ook is er gesproken over het feit dat men wel in gesprek is met het ministerie van LNV maar niet met VROM en Sociale Zaken. Voor de overheid valt hier ook de term van onbetrouwbare overheid vanwege een gebrek aan continuïteit in de regelgeving.

De dimensie 'elders' is genoemd in de discussie over toegevoegde waarde (*profit*). Kennis is niet alleen gunstig voor de eigen productie maar kan ook als toegevoegde waarde worden geëxporteerd. Waarbij het overigens belangrijk is om goed te luisteren naar de behoefte van het buitenland. Naast Nederlandse kennis over het beheersen van het productiesysteem in de glastuinbouw, zou Nederland ook zijn kennis over ketens, transport, logistiek, bewaring en dergelijke kunnen verwaarden. Dit zou kunnen resulteren in het ontwikkelen van standaard productie-units die overal ter wereld neergezet kunnen worden.

4.3 Beschouwing

Reactie op resultaten van de dialoog vanuit het projectteam

Overheid en sector blijken samen invulling te kunnen geven aan de ambitie op het vlak van aansprekend ondernemen gezien de acties die benoemd zijn door de deelnemers in de

subgroepen. Imago van de sector kan versterkt worden door certificering en invulling van goed ondernemerschap en werkgeverschap. Voor het aantrekken van de jeugd zal de sector zich binnen het onderwijs op een aantrekkelijke manier moeten profileren. Hierbij zouden overheid, sector en onderwijsinstellingen samen dienen op te trekken. Wetenschap en bedrijfsleven zouden op de ambitie van toegevoegde waarde samen vanuit lopende trajecten (nog) meer aandacht kunnen geven aan de opzet van een kennisbank. Wanneer het gaat om efficiënte en duurzame inputs en outputs, wordt gesproken over innovatie in termen van technologie en anticiperende overheid.

De deelnemers hebben nadrukkelijk gesproken over de kennis uit de Nederlandse glastuinbouw als toegevoegde waarde voor de sector. Deze veronderstelde toegevoegde waarde sluit aan bij de vaak gehoorde slogan 'Nederland kenniseconomie'. Bij kennis wordt onderscheid gemaakt naar kennis over beheersing van het productieproces en meer specifieke kennis over ketens, transport, logistiek en bewaring. Deze kennis dient optimaal ontsloten te worden voor de Nederlandse sector en tegelijkertijd voor het buitenland. Ontsluiting voor het buitenland zal gebeuren onder voorwaarden die de sector zelf kan bepalen. Wel zal de kennisexport vraaggestuurd moeten zijn.

Voor de kennisontwikkeling is samenwerking tussen overheid, sector, onderwijs en onderzoek een vereiste. Dergelijke samenwerking doet denken aan het vroegere OVO-drieluik maar dan vertaald naar de wensen en behoeften anno 2020. De kennis kan opgeslagen worden in een gemakkelijk toegankelijke kennisbank waarin niet alleen kennis staat over toegevoegde waarde van product en productieproces. Deze kennis betreft ook het versterken van het imago, welke afspraken er gemaakt zijn en hoe de jeugd als consument, ondernemer dan wel als werknemer van de toekomst is te benaderen.

Ook is het wenselijk om de samenwerking met overheid uit te breiden met de ministeries van VROM en Sociale Zaken. Hiervoor zal de sector zelf actie moeten ondernemen.

De drie ambities voor 2020 liggen in elkaars verlengde: de toegevoegde waarde voor de sector anno 2020 zal gerealiseerd moeten worden door efficiënt en duurzaam gebruik te maken van de inputs en door de outputs ook een duurzaam karakter mee te geven. Hierdoor zal een eerste aanzet gegeven worden voor aansprekend ondernemerschap richting maatschappij.

Reactie op de dialoog door de deelnemers

Uit de evaluatie blijkt dat er een brede discussie is gevoerd. De deelnemers waren tevreden over de opkomst maar vonden het jammer dat er zo weinig ondernemers waren. Ook ontbrak een aantal relevante partijen zoals de handel, retail en consumentenorganisaties. Men was verder tevreden over de mate waarin men als deelnemer zijn mening kon inbrengen (rapportcijfer 7.9). De discussie bleek voldoende over de juiste onderwerpen te gaan (rapportcijfer 6.9). De deelnemers bleken ook voldoende vertrouwen te hebben in het goede gebruik van de resultaten van de bijeenkomst (rapportcijfer 7). Om dit waar te maken, moeten ook hier de betrokken actoren acties gaan ondernemen of daarin gestimuleerd dan wel ondersteund dienen te worden.

5 Duurzame melkveehouderij

Twintig betrokkenen uit de sector (melkveehouders, hun vertegenwoordigers, beleidsmedewerkers, onderzoekers, vertegenwoordigers van de retail, en het bedrijfsleven) namen op 30 mei deel aan de dialoog over een duurzame melkveehouderij. Wageningen UR en IVM-VU hebben de inhoudelijke discussie gefaciliteerd en de rapportage verzorgd (Brasser *et al*, 2007). In dit hoofdstuk staat een samenvatting van de resultaten van deze dialoog. De ambities staan in 5.1 en 5.2 en de verschillende visies over een duurzame sector, problemen die leven in de sector en meningen over de overheid komen in paragraaf 5.3 aan bod.

5.1 Overzicht van beelden en ambities

Deze paragraaf geeft op hoofdlijnen een overzicht van de breedte van de gevoerde discussie over mogelijke ambities voor de glastuinbouw anno 2020. Deze ambities zijn de ambities van de op dat moment aanwezige mensen uit de sector. Hun ambities zijn verdeeld over de dimensies *people*, *planet*, *profit*, en hier en later, en elders. Voor meer detail verwijzen we naar het werkdocument (Brasser *et al*, 2007). De stillewandmethode en de ambities op de stille wand waren geen doel op zich maar een middel om 1) de diversiteit aan mogelijke ambities inzichtelijk te maken en 2) te komen tot drie ambities voor de sector voor 2020 die in drie subgroepen uitgewerkt konden worden, zie paragraaf 5.2.

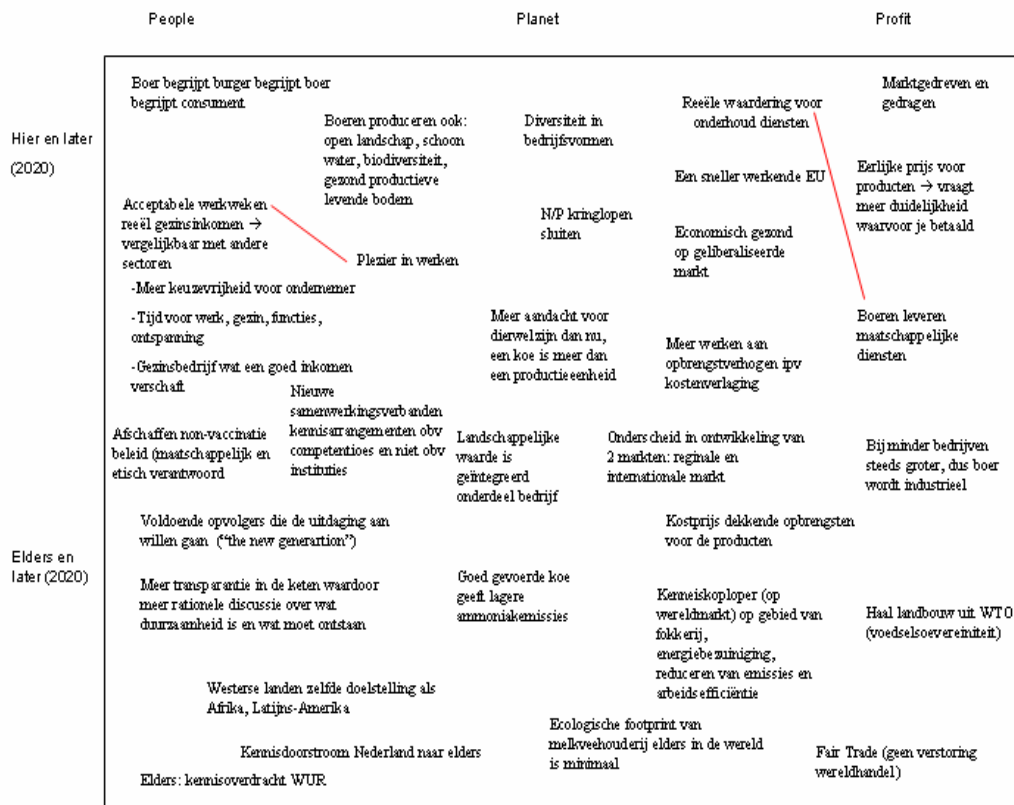
Figuur 5.1 geeft een overzicht van de kernpunten uit de stille wanddiscussie. Als reactie wordt onder meer naar voren gebracht dat er veel meer ambities en beelden genoemd worden bij *people* en *planet* dan vooraf verwacht. Daarnaast wordt meer over hier en later geschreven dan over elders en later. Dit wijt men onder meer aan het feit dat Nederlandse omstandigheden niet gemakkelijk te vergelijken zijn met bijvoorbeeld omstandigheden in Afrika. Het subsidiebeleid is niet genoemd.

Relaties tussen de ambities komen volgens de deelnemers op een aantal punten naar voren. Om te beginnen moeten de samenleving (burgers en consumenten) en de boer elkaar beter gaan begrijpen. Dit wordt afgeleid uit ambities met termen zoals communicatie, begrip, etc.

Daarnaast is de vraag op welke manier er andere waarden kunnen worden gecreëerd door de melkveehouderij. Hierbij wordt gedacht aan waarden zoals maatschappelijke diensten of de mogelijke toegevoegde waarde van een boer als actor in het buitengebied. De sector moet zich afvragen wat ze méér kan zijn dan alleen maar producent van vlees en melk. Anders zullen consumenten vlees en melk uit het buitenland gaan kopen. Dit besef moet gaan groeien om het bestaansrecht van de melkveehouderij te behouden.

Men maakt zich verder zorgen om het gezinsbedrijf. Kan dit nog wel blijven bestaan in de toekomst? Ook wordt genoemd dat het gezinsbedrijf in strijd kan zijn met schaalvergroting, een trend die overigens niet is vermeld op de stille wand.

De prijs van het product komt steeds lager te liggen. Er moet meer worden geproduceerd om de kostprijs te halen. Kan met deze ontwikkelingen een gezonde werkweek in stand worden gehouden? Ook wordt genoemd dat de boer steeds meer een aandeelhouder wordt van zijn eigen bedrijf omdat men meer in de richting van een industrieel bedrijf verschuift vanwege de toenemende productie.

Figuur 5.1 Kernpunten uit de stille wanddiscussie melkveehouderij^{3,4}

Onderwerpen zoals mineralen, emissies, etc. worden niet genoemd maar dit betekent niet dat deze problemen in 2020 opgelost zijn. Uit de reflectie blijkt dat het sluiten van kringlopen aandacht moet krijgen.

Ten slotte is de vraag opgeworpen of boeren in de toekomst betaald zullen worden voor de maatschappelijke diensten die ze leveren. Als dit niet het geval is, dan bestaat de melkveehouder in 2020 niet meer.

5.2 Drie ambities verder uitgewerkt

Na het overzicht van de ambities en beelden bij een duurzame melkveehouderij zijn drie ambities samengesteld en in de dialoog verder uitgewerkt. Ten eerste zijn ze van een nadere nuancering voorzien (wat bedoelen de deelnemers precies met de genoemde ambitie?). Daarna zijn acties geformuleerd die nodig zijn om de ambities te realiseren. Bij de acties is ook gekeken welke actoren daarbij aan zet zijn. Tevens hebben de deelnemers de huidige situatie in relatie tot de ambitie een rapportcijfer gegeven: hoe vinden ze nu dat het gaat?

³ Ten aanzien van WTO punt. Zolang de landbouw onder de WTO valt, wordt landbouw enkel als economisch goed gezien en heeft de ondernemer geen invloed. Dit werkt concurrentievervalsend, de keuze moet aan de consument worden overgelaten over wat je eet.

⁴ Reflectie: geldt voor de hele wereld. Afstand nemen en afvragen waar we mee bezig zijn, dus een overzicht verkrijgen. Dit moet voortkomen vanuit trots en nieuwsgierigheid.

De drie ambities voor een duurzame melkveehouderij zijn:

- (1) Bewust en gerespecteerd ondernemerschap
- (2) Sluiten van kringlopen (lokaal, regionaal, mondiaal waarde toevoegen)
- (3) Boer blijven: continuïteit en rentabiliteit

Bewust en gerespecteerd

De ambitie Bewust en gerespecteerd ondernemerschap is door de groep ingevuld als omgevingsbewust, grondgebonden, ondernemerschap; geen kloof meer tussen sector, burgers en consumenten en een sector met (bijna) dezelfde houding als burgers ten opzichte van dieren. De deelnemers aan de dialoog vonden een beoordeling van de huidige situatie voor bewust ondernemerschap moeilijk. Zo gaf een deelnemer een onvoldoende, omdat volgens hem in problemen in plaats van in kansen wordt gedacht. Voor gerespecteerd ondernemerschap gaf men een ruime voldoende, vanwege de koe in de wei en de verbeterde omgang met dier en milieu.

Om de ambitie realiteit te laten worden, is de spanning tussen voedselveiligheid en transparantie een knelpunt. Veel mensen op het melkveebedrijf (transparantie) kan de voedselveiligheid in gevaar brengen. Ook is naar voren gebracht dat consument en onderzoek de 'voedselveiligheidslat' (en in mindere mate de dierenwelzijnslat) steeds hoger gaan leggen. Verder is liberalisering als knelpunt genoemd: de prijzen worden lager, dus blijft er minder geld en tijd over om te investeren in de relatie met de rest van de maatschappij. Schaalvergroting leidt mogelijk ook tot moeilijkheden omdat de bedrijven dan met buitenlandse/vreemde arbeidskrachten moet gaan werken.

De overheid en de sector moeten de acties bij deze ambitie oppakken. De overheid zou het agrarisch onderwijs uit de landbouwzuil moeten halen en moeten onderbrengen bij het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen, met als achtergrond de vraag of het bestaan van het Ministerie van LNV nog wel legitiem is. Ook wordt opgemerkt dat beleids mensen (bij overheid en LTO) langer verbonden zouden moeten blijven aan een beleidsdossier, vanwege de continuïteit. De sector en de overheid zouden verder de communicatie en PR gezamenlijk moeten oppakken, zodat een verbinding gemaakt kan worden tussen de sector en de samenleving. Open bedrijven zijn belangrijk voor de transparantie. Een knelpunt is dat dit risico's met zich meebrengt voor de voedselveiligheid, in verband met besmettingen via bezoekers. Alle dialoogdeelnemers zijn zich bewust van de mogelijkheden tot differentiatie van de kwaliteitseisen die aan melk kunnen worden gesteld, maar wat dat voor een melkveehouder en zijn bedrijf gaat betekenen blijft nog onduidelijk.

Sluiten van kringlopen

Bij deze ambitie is de lokale, de regionale en de mondiale dimensie aan bod geweest. De milieugevolgen van de huidige melkveehouderij (vooral op gebied van emissies en mineralen) worden nogal verschillend beoordeeld, variërend van 'ernstig' tot 'we doen het best goed'. Men is het ook niet eens of milieu nog een onderwerp is in 2020 en de ambities lopen daarom nogal uiteen: van 'minimalisatie van de verliezen' tot 'acceptabele verliezen'

De beoordeling van de huidige situatie kwam gemiddeld uit op een rapportcijfer 6, en varieerde van 4 tot 8. Waar de melkveehouders lage cijfers gaven (te weinig proactief, te weinig kansen gepakt) waren de cijfers van de anderen juist hoger. Deze laatste groep verwacht dat het EU-beleid de ambitie zal ondersteunen, en zet de melkveehouderij af tegen andere sectoren.

In deze groep is ook over de relatie met natuur en landschap gesproken. Tegen de effecten van schaalvergroting op ons landschap kijkt de melkveehouderijsector verschillend aan: de

een ziet kansen voor landschapsbeheer, de ander vindt schaalvergroting juist bedreigend. Meer algemeen vindt de sector wel dat de afnemende grondgebondenheid op gespannen voet staat met ambities voor landschap en biodiversiteit.

De deelnemers constateren dat Nederland achter loopt bij haar buurlanden als het gaat om mestvergiftiging. Deels zou dit komen door het overheidsbeleid, dat is gebaseerd op middelvoorschriften. Het huidige systeem van regels biedt geen stimulans aan melkveehouders die verder willen gaan dan de norm.

Ook bij deze ambitie zijn acties voor zowel sector als overheid genoemd. De overheid zou middelvoorschriften moeten vervangen door doelvoorschriften en integrale doelstellingen moeten formuleren. De overheid moet met de ondernemer meedenken.

Veel beleid komt uit Brussel. De Nederlandse overheid zou meer invloed moeten uitoefenen in de voorbereidingsfase van dit beleid. De deelnemers kijken verschillend aan tegen het EU-beleid in brede zin (landbouwbeleid maar ook bijvoorbeeld de Kaderrichtlijn Water). De een ziet het als kans, de ander ziet het meer als een gegeven voor de sector en de volgende ziet het als een molensteen om de nek. De sector moet zich pro-actiever opstellen en werken aan beter voermanagement ter reductie van emissies, zo vinden de deelnemers.

Boer blijven: continuïteit en rentabiliteit

De deelnemers hebben de overall ambitie 'Boer blijven: continuïteit en rentabiliteit' verder gespecificeerd. De ambitie heeft te maken met een vuist kunnen maken in de keten (om de melkprijs op een acceptabel niveau te houden), het koesteren van het imago, het vraaggestuurd opereren, de strategische keuze voor bulk- of nicheproducten en de productie en verwaarding van melk als grondstof. Een melkveehouder moet kiezen tussen:

- Regionale markt met aandacht voor verbredingsactiviteiten/maatschappelijke diensten. Dit leidt tot relatief meer gezinsbedrijven (niet absoluut, want dit aantal blijft dalen);
- Internationale oriëntatie met daarin meer samenwerkende bedrijven of netwerken van bedrijven die ook sectoroverschrijdend kunnen zijn.

Het maken van een keuze tussen een regionale oriëntatie (kleinschaliger) of een internationale oriëntatie (grootschaliger) heeft consequenties voor de bedrijfsvoering. Binnen de internationale oriëntatie moet de melkveehouderij het gezinsbedrijf als organisatievorm los durven laten.

De rapportcijfers over de huidige situatie varieerden van 3 tot 8, gemiddeld was het een 6,5. Het lage cijfer werd gemotiveerd omdat melk nu met subsidies wordt afgezet. Het wegvallen van marktbescherming zien de deelnemers dan ook als een knelpunt omdat in een geliberaliseerde markt de onzekerheid voor de prijzen van de producten zal toenemen. Ketens zullen anders van opzet worden en de positie van de melkveehouder kan ook veranderen door bundeling van aanbod en optimalisering als leverancier en producent. Verder ziet men de beschikbaarheid van arbeid als productiefactor bepalend voor de grootte van de bedrijven en zijn maatschappelijke diensten (biodiversiteit, weidevogels) een publieke verantwoordelijkheid.

De deelnemers zien in het realiseren van deze ambitie ook een rol weggelegd voor het onderwijs. Het onderwijs moet werken aan een inhoudelijke verbetering via meer aandacht aan het microleven in de bodem en aandacht aan de relatie technologie – biologie – ondernemerschap. De sector moet zich vooral verbeteren in het 'ketendenken', en moet weten wat de samenleving wil. Van de overheid vraagt men acties op het terrein van continuïteit van beleid ten behoeve van *profit*. Ook moet de fiscale regelgeving worden aangepast, zodat de opvolging in de primaire sector eenvoudiger wordt.

5.3 Beschouwing

Reactie op de resultaten van dialoog vanuit het projectteam

De deelnemers hebben door middel van de stille wand laten zien dat er in de melkveehouderij een divers beeld bestaat over de mogelijke ambities voor 2020. Dit blijkt uit nuanceringen zoals verwoord in de ambities (plezier in werken), de te ondernemen acties (afschaffen non vaccinatiebeleid) en uitgesproken beweringen (een goed gevoederde koe geeft een lagere ammoniakemissies). De verdeling over *people*, *planet* en *profit* oogt evenwichtig. Naast Nederland komt ook elders duidelijk aan bod, al interpreteren de deelnemers dit ook vanuit het gezichtspunt van nieuwe kansen voor de sector (kenniskoploper).

Het gaat zo slecht nog niet in de melkveehouderij en het imago ('koe in de wei') is stevig. Andere ketenpartijen zijn hier meer van overtuigd dan de melkveehouders zelf. Wel is een meer proactieve en gezamenlijke opstelling nodig van de betrokken partijen in de melkveehouderij om de ambities in de toekomst te kunnen waarmaken.

De dialoog laat bij de *planet*-ambitie een duidelijk verschil van mening zien. De milieugevolgen van de huidige melkveehouderij (vooral op gebied van emissies en mineralen) worden nogal verschillend beoordeeld, variërend van 'ernstig' tot 'we doen het best goed'.

Men is het er wel over eens dat melkveehouders voor een keuze staan: of produceren voor de regionale markt, met aandacht voor verbredingsactiviteiten en maatschappelijke diensten op gezinsbedrijven, of een meer internationale oriëntatie met daarin meer samenwerkende bedrijven of netwerken van bedrijven die ook sectoroverschrijdend kunnen zijn.

Het groene onderwijs krijgt van de deelnemers een andere rol. Er zou meer aandacht moeten komen voor inhoudelijk verdieping in de driehoek technologie – biologie – ondernemerschap.

De invulling van deze veranderende rol voor het onderwijs kan gebruikt worden als input voor communicatie en PR door de sector.

De deelnemers aan de dialoog ervaren de liberalisatietrend als een knelpunt. Het levert onzekerheid over de toekomstige producten op en kan de relatie met de maatschappij onder druk zetten. Dit wordt ook geïllustreerd via zorgen over de gevolgen van schaalvergroting en afnemende grondgebondenheid voor landschap en biodiversiteit. Verder constateert men een spanning tussen transparantie en voedselveiligheid, in een omgeving waar de consument op dat laatste meer nadruk gaat leggen.

Sommigen ervaren overheidsregels (zoals de Europese Kaderrichtlijn Water) als een knelpunt, anderen zien het juist als een punt waar de sector mee om moet kunnen gaan. De overheid (LNV) zou wel kunnen helpen de sector een minder afwachtende houding in te nemen in Brussel (pro-actievere houding).

Reactie op de dialoog door de deelnemers

Na afloop hebben de deelnemers de dialoog geëvalueerd. Ze konden zich onder andere uitspreken over de behandelde onderwerpen, de mogelijkheid hun mening in te brengen en het vertrouwen dat resultaten goed gebruikt zullen worden. De behandelde onderwerpen beoordeelde men met een 6,5 en de mogelijkheid mening naar voren te brengen met een 8. Het vertrouwen dat de resultaten goed zullen worden gebruikt kreeg een 7,5.

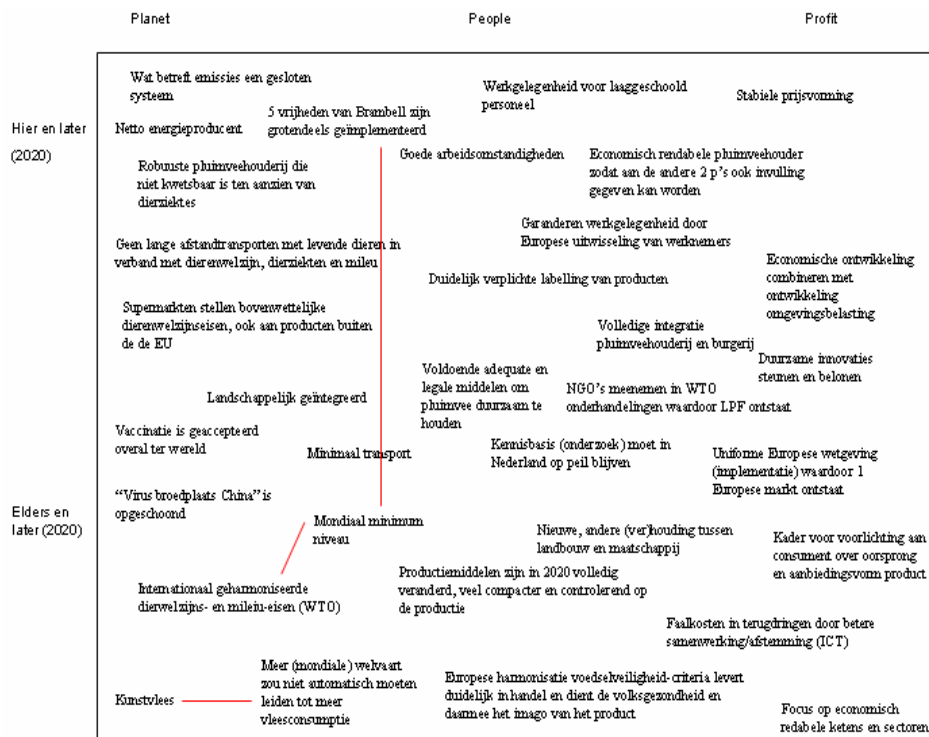
6 Duurzame pluimveehouderij

Op 13 juni 2006 vond de dialoog plaats over een duurzame pluimveehouderij plaats met 28 betrokkenen uit de primaire sector, het beleid, het onderzoek, NGO's, en het bedrijfsleven. Wageningen UR en IVM-VU hebben de inhoudelijke discussie gefaciliteerd en de rapportage verzorgd. De ambities van de deelnemers staan in paragraaf 6.1 en 6.2. Meningingen over de overheid, problemen die in de sector worden ervaren en verschillende visies op een duurzame sector komen in paragraaf 6.3 aan de orde. Het integrale verslag van de dialoog staat in het werkdocument van Brassier *et al.* (2007).

6.1 Overzicht van beelden en ambities

Deze paragraaf geeft een overzicht van de gevoerde discussie over mogelijke ambities voor de pluimveehouderij anno 2020. De ambities zijn van de op dat moment aanwezige vertegenwoordigers uit de sector. Hun ambities zijn verdeeld over de dimensies *people, planet, profit*, en hier en later, en elders. Voor meer detail wordt verwezen naar Brassier *et al.*, (2007). De stillewandmethode en de ambities op de stille wand waren geen doel op zich maar een middel om 1) de diversiteit aan mogelijke ambities inzichtelijk te maken en 2) te komen tot drie ambities voor de sector voor 2020 die in drie subgroepen uitgewerkt konden worden (par. 6.2).

De kernpunten uit de stillewanddiscussie in deze sector staan in figuur 6.1. De deelnemers vinden datgene wat is opgeschreven heel ambitieus, met als voorbeeld de pluimveehouderij als energieproducent.

Figuur 6.1 Kernpunten van de stille wanddiscussie pluimveehouderij

Er bestaan zoveel onderlinge relaties, dat ze niet in een schema weer te geven zijn. Daarom komt dat ook niet naar voren op de stille wand. Geen enkele ambitie staat op zich zelf, niets is onafhankelijk. De diversiteit is groot en er zijn actiepunten voor veel deeltherreinen geformuleerd. Dit kan ook een probleem worden, zo brengen enkelen naar voren. Verder geeft deze stillewanddiscussie een gefragmenteerd beeld: ambities voor de sector staan naast persoonlijke ambities. Gesuggereerd wordt om de positieve ambities te bundelen en zo krachtenlijnen te maken, bijvoorbeeld 'ketenvorming'.

Tijdens de reflectie op de stille wand blijkt er bij de deelnemers de ambitie te zijn om duurzaam te produceren. Er wordt wel gewezen op de noodzaak om hierbij aandacht aan elke P te geven, anders heb je op de lange termijn geen duurzaamheid. Een aantal onderwerpen komt op verschillende plaatsen terug, zoals dierenwelzijn. Verder constateert men conflicten tussen bepaalde ambities, bijvoorbeeld tussen dierenwelzijn en het reduceren van ammoniakemissies.

6.2 Drie ambities verder uitgewerkt

De ambities uit de vorige paragraaf zijn tot drie ambities herleid. Deze drie zijn verder genuanceerd, om na te gaan wat de deelnemers precies voor ogen hebben. Daarna hebben de deelnemers acties geformuleerd, om ambities om te zetten in realiteit. Acties zijn gekoppeld aan actoren: welke betrokkenen moeten welk initiatief nemen? Tevens hebben de deelnemers rapportcijfers gegeven per ambitie, als antwoord op de vraag: hoe vinden ze nu dat het gaat?

De drie ambities voor een duurzame pluimveehouderij zijn:

- (1) Maatschappelijke acceptatie
- (2) Op internationaal niveau een gesloten systeem voor mest, mineralen en energie
- (3) Continuïteit in alle schakels van de keten

Maatschappelijke acceptatie

Deze ambitie is nader omschreven als maatschappelijk gewaardeerde pluimveeproductie en – producten. Maatschappelijk gewaardeerd hangt samen met het inspelen op trends, een vraaggestuurde productie, vleeskuikens van een langzamer groeiend ras en een betere en open communicatie met de maatschappij.

De deelnemers betwijfelen echter of de Nederlandse maatschappij het wel waardeert dat er een pluimveehouderijsector in Nederland blijft. Verder denkt men dat, vanwege een slechte marketing, burgers niet weten wat er speelt in de sector. Ook knelpunten in de sector zelf zijn genoemd zoals de bewustwording van de sector over eigen tekortkomingen. Ook kwaliteitssystemen bevatten nog knelpunten zoals de vrijwilligheid en een gebrek aan communicatie. Een ander punt is dat maatschappelijke organisaties het IKB-systeem (*Integrale Keten Beheersingssysteem*) niet altijd steunen, omdat het systeem niet ver genoeg gaat voor hen. Enkele vinden dat in bredere zin geldt dat innovaties door de pluimveehouders niet worden ondersteund.

De gewenste ontwikkelingsrichting van de sector (als massaproductent of als ontwikkelaar van nieuwe producten) zorgt voor verschillen van mening. Over de gewenste ketenstructuur en de positie van de pluimveehouders is er ook verschil van inzicht. Men erkent dat beter samenwerken in de keten voordelen oplevert, maar zelfstandigheid wordt evenzo belangrijk gevonden, omdat het de ondernemers betrokken houdt. Verder verschilt men van mening over een goed functionerend kwaliteitssysteem. Moet dit op alle pluimveehouders gericht zijn, of moet het juist een 'plus' bovenop wettelijke verplichtingen vormen?

De deelnemers beoordelen de huidige situatie van deze ambitie met een 6+, waarbij het oordeel van de individuele deelnemers varieert van 5 tot 7. Men vindt dat er weliswaar het een en ander is veranderd op het vlak van openheid en transparantie, maar dat er toch ook nog mogelijkheden voor pluimveehouders en voor de keten zijn hier meer aan te doen. Dit laatste zien we terug in de acties, die worden voorgesteld: het sluiten van een ketenconvenant met daarin afspraken over *people*-ambities en gericht communiceren over het 'wat en hoe' in de sector.

Op internationaal niveau een gesloten systeem voor mest, mineralen en energie

Deze ambitie is door de deelnemers uitgewerkt als geen accumulatie van mineralen op Nederlandse bodem en een streven naar een energieneutrale productie op internationaal niveau. Vervolgens is ook uitgesproken dat in 2020 de emissie van ammoniak, geur, geluid, ziektekiemen en fijn stof zover mogelijk omlaag moet om zo een verwaarloosbare impact op de omgeving te hebben. De ammoniakdepositie zou minimaal op het niveau van het nationaal milieubeleidsplan moeten liggen.

De deelnemers geven geen cijfers aan de huidige situatie, omdat de ambitie uit veel thema's bestaat en de sector op verschillende thema's verschillend scoort. Wel is men het er over eens dat de ambitie nog ver weg is. Het realiseren van milieumambities staat voor sommigen op gespannen voet met het voortbestaan van een deel van de sector in ons land.

Als knelpunt voor het realiseren van deze ambitie is een gebrek aan afzetmogelijkheden voor mest genoemd, vanwege het beleid, de dichte grenzen en de concurrentie met andere sectoren. Andere mogelijkheden voor mestverwerking (dan de fabriek te Moerdijk) zijn momenteel nog moeilijk te realiseren door belemmerende wet- en regelgeving. Geïntegreerde methoden voor emissiebeperking worden nauwelijks gebruikt vanwege goedkopere alternatieven.

De deelnemers vinden dat de overheid voorwaardenscheppend moet werken, en dat ze innovaties moet stimuleren. De sector zelf moet beter samenwerken en zich pro-actiever opstellen.

Continuïteit in alle schakels van de keten

Continuïteit voor alle schakels in de keten is mogelijk door een ambitie vanuit een vierkantsverwaardings⁵ op te stellen waarbij er afzet van pluimveevlees en -producten in de driehoek Londen, Parijs en Berlijn plaatsvindt. Bij de uitwerking van de ambitie is uitgegaan van de aanwezigheid van voldoende mogelijkheden voor bedrijfsopvolging en voor het verkrijgen van voldoende personeel omdat het anno 2020 aantrekkelijk is om in de sector te werken. De sector zal vooral uit familiebedrijven bestaan. Verder is er dan een positief imago gecreëerd door de aandacht die besteed is aan dierwelzijn, stank- en mestprobleem, uitstraling van de bedrijven en gebouwen, en de schaalgrootte van de bedrijven waarbij geredeneerd is vanuit de menselijke maat (niet te groot, gericht op maatschappelijke acceptatie). Hierbij wordt het product gewaardeerd om zijn kwaliteiten (mager vlees, beperkte invloed op cholesterol via eieren) en behoudt de sector zijn koploperspositie mede omdat er sprake is van een optimale ketenorganisatie.

Er bestaan verschillende ambities om nieuwe producten te produceren. Moeten deze aansluiten bij de huidige producten, of moeten ze juist wezenlijk anders (nieuw) zijn? De een is tevreden over het huidige assortiment pluimveeproducten in de supermarkt, de ander niet.

---

⁵ Vierkantsverwaardings: alle onderdelen van het vleeskuiken zo goed mogelijk verkopen

De deelnemers geven de sector op dit moment een 5,5 als rapportcijfer op deze ambitie, vanwege de relatief hoge kostprijs en de lage vergoeding per uur, de mest en ammoniakproblematiek en het ontbreken van een offensief denkpatroon, bijvoorbeeld gericht op innovatiekracht.

Het gebrek aan innovatiekracht in de sector vormt dus een knelpunt, net zoals het moeilijk kunnen realiseren van schaalvergroting. Er is weinig animo voor bedrijfsopvolging op primaire bedrijven: het is hard werken voor weinig geld in vergelijking met andere landbouwsectoren. Ten opzichte van de retail heeft de sector weinig macht, en er is geen samenwerking in de keten. Unique selling points in de pluimveehouderij (bijvoorbeeld positieve invloed op cholesterol en relatief mager vlees) worden nog onvoldoende benut.

Net als bij de vorige ambitie noemen de deelnemers ook hier de behoefte aan een voorwaardenscheppende overheid die een bijdrage levert aan het realiseren van de door de sector geformuleerde ambitie. Daarnaast moet de innovatiekracht worden versterkt, door overheid en sector gezamenlijk en is er behoefte aan een marktonderzoek naar nieuwe unique selling points waarmee de sector zich kan profileren.

6.3 Beschouwing

Reactie op de resultaten van de dialoog door het projectteam

De stille wand (figuur 6.1) laat de breedte van de discussie zien. De ambities zijn evenredig verdeeld over de 3 P's. Het merendeel van de ambities is nationaal georiënteerd, maar ook internationale ambities komen voor op gebied van arbeid, dierziekten, handelsverkeer en voedselveiligheid. Bij de uitwerking van de ambities zijn ook ambities over de milieuthema's mest, mineralen en energie in internationaal perspectief gezet, evenals de ambitie voor de continuïteit in de keten.

Er bestaan verschillen van inzicht over de toekomstige sector: worden we massaproducteur of ontwikkelaar van nieuwe producten? Hoe groot wordt de sector als ze aan de toekomstige eisen wil tegemoetkomen? Ook over de gewenste ketenstructuur is er verschil van inzicht, waarbij ketensamenwerking en vrijheid van individuele ondernemers tegenover elkaar staan.

De pluimveesector beoordeelt haar maatschappelijke acceptatie verschillend, zowel voldoende als onvoldoende. Verder leeft het idee dat men voor wat betreft de milieu-ambitie nog ver verwijderd is van een internationaal gezien gesloten systeem, ondanks het feit dat er al veel maatregelen zijn genomen in de pluimveehouderij. Economisch gezien beoordeelt men de huidige situatie als net voldoende, met de kanttekening dat dit gebeurt tegen de achtergrond van een relatief hoge kostprijs, de mest- en ammoniakproblematiek, de lage uurvergoeding en het ontbreken van een offensief denkpatroon.

In de pluimveehouderij wordt een aantal duidelijke knelpunten ervaren: het mestprobleem (ondanks voorgestelde oplossingen) en - minder prominent - het energieverbruik. Wel is energiebesparing in de keten als geheel nog niet aan de orde. Primaire producenten brengen ook opvolging als knelpunt naar voren. Hoe motiveren we onze opvolgers als ze hard moeten werken en per uur weinig verdienen? Ook de communicatie met de maatschappij en binnen de keten is nog problematisch. Wordt er voldoende vraaggestuurd geproduceerd en besteden we wel voldoende aandacht aan kwaliteitssystemen, inclusief sancties? Ten slotte wordt een gebrek aan innovatiekracht genoemd als knelpunt voor een duurzamere productie in de pluimveehouderij.

Van de overheid verwacht de pluimveesector dat ze voorwaardenscheppend voor innovaties is zodat de innovatiekracht gestimuleerd wordt. Uiteindelijk is de sector zelf aan zet wanneer het gaat om de uitvoering.

Reactie op de dialoog door de deelnemers

Na afloop hebben de deelnemers de dialoog geëvalueerd. Ze konden zich uitspreken over de behandelde onderwerpen, de mogelijkheid hun mening in te brengen en het vertrouwen dat resultaten goed gebruikt zullen worden. De behandelde onderwerpen beoordeelde men met een 7,0 en de mogelijkheid mening naar voren te brengen met een 7,5. Het vertrouwen dat de resultaten goed zullen worden gebruikt kreeg een 7,0. Men merkte verder op dat het een brede dialoog was, wat de een als een sterk punt (iedereen aan bod) en de ander juist als een zwak punt beschouwt (te weinig diepgang).

7 Duurzame opengrondstuinbouw

Omdat de sectoren boomteelt, fruitteelt, bollenteelt en de vollegrondsgroententeelt afzonderlijk te klein waren voor afzonderlijke dialogen, zijn vertegenwoordigers uit voorgenoemde sectoren tijdens deze zesde dialoog gezamenlijk bij elkaar gekomen, onder de naam 'Dialoog opengrondstuinbouw'. Negentien betrokkenen uit deze deelsector namen op 27 juni hieraan deel. Het deelnemersveld bestond uit vertegenwoordigers uit de primaire sector, onderzoeksinstituten, beleid en handel. De retail- en consumentenorganisaties waren niet aanwezig (zie p. 97- Brasser *et al.*, 2007). Wageningen UR en IVM-VU hebben de inhoudelijke discussie gefaciliteerd en hebben de rapportage verzorgd. De ambities staan in paragraaf 7.1 en 7.2 beschreven. In paragraaf 7.3 komen de verschillende visies over een duurzame sector, problemen die leven in de sector en meningen over de overheid aan bod. Het integrale verslag van de dialoog staat in Brasser *et al.* (2007).

7.1 Overzicht van beelden en ambities

Deze paragraaf geeft een overzicht van de gevoerde discussie over mogelijke ambities voor de opengrondstuinbouw anno 2020. De ambities zijn van de op dat moment aanwezige mensen uit de sector. Hun ambities zijn verdeeld over de dimensies *people, planet, profit*, en hier en later, en elders. De stillewandmethode en de ambities op de stille wand waren geen doel op zich maar een middel om 1) de diversiteit aan mogelijke ambities inzichtelijk te maken en 2) te komen tot drie ambities voor de sector voor 2020 die in drie subgroepen uitgewerkt konden worden, zie paragraaf 7.2.

De kernpunten uit de stillewanddiscussie in deze sector staan in figuur 7.1. De deelnemers vonden onder meer dat er meer over de situatie van vandaag opgeschreven is dan over '2020'. *Planet, profit* en *people* vertonen een grote samenhang. Er werd naar voren gebracht dat er in 2020 sprake is van een duurzame situatie, en er dan dus geen sprake meer is van een discussie over verduurzaming. Verder is opgemerkt dat als het bestaansrecht voor de sector niet wordt gecreëerd, alles waar over gesproken wordt, weg zal vallen.

Op de vraag of het internationale aspect voldoende vertegenwoordigd was, ontspoon zich een discussie of alle landen aan dezelfde regels moeten voldoen. Hierop werd verschillend gereageerd door de deelnemers. Enkele uitspraken waren:

- "Nee, zolang de sector maar concurrerend is",
- "Harmonisatie, maar er mag wel onderscheid zijn",
- "Subsidies: des te eerder landen op hetzelfde financiële niveau komen als Nederland des te eerder is er sprake van eerlijke concurrentie",
- "Alle landen komen op hetzelfde niveau maar dan moet Nederland er bovenuit steken",
- "Een betere prestatie zou ook beter beloond moeten worden, dat is nu niet het geval",
- "Hoe kan dit gerealiseerd worden?"

Ook constateerden de deelnemers dat 'de' sector voor opengrondstuinbouw niet bestaat omdat het een verzamelnaam is voor meerdere kleinere subsectoren waarvan er een aantal vertegenwoordigd was. Dit betekent dan ook dat in deze dialoog vanuit die diversiteit van kleine subsectoren is gediscussieerd.

	People	Planet	Profit
Hier en later (2020)	Standvastige wetgeving voor de lange termijn	Genoeg mineralen voor alle teelten	Minder controleurs (=kosten) meer bewuste ondernemers
	Omgeving trots op productie die in zijn omgeving geteeld wordt	Mineralen en gewb beleid ten dienste van gewasgezondheid en rendabele producten	Innovatie op het gebied van people en planet heeft ook voordeel voor profit → integrale aanpak
	Maatschappelijk geaccepteerd en concurrerend produceren	Schone/verantwoorde productie helpt mee aan een veilige omgeving	Rendabel Nederlands product welke zich onderscheidt in smaak, kwaliteit en milieubelasting
Elders en later (2020)	Loonkosten gelijk aan buurlanden	In 2020 kan en moet Nederland de beste scholing hebben op gebied van bodem en milieu	Regelgeving staat een rendabele bedrijfsvoering niet (meer) in de weg
	Gelijke regels en gelijke kosten voor arbeid in de EU	Niet duurzame geteelde producten komen in Europa niet in de schappen	Voldoende mogelijkheden voor ontwikkeling van 1 Europa → gelijke concurrentie / grote markt

Figuur 7.1 Kernpunten uit de stille wanddiscussie opengrondstuintbouw

7.2 Drie ambities verder uitgewerkt

Met de groep deelnemers zijn uit de brede discussie (zie figuur 7.1) drie algemene ambities afgeleid en deze zijn in de subgroepen verder uitgewerkt. In de subgroep is vervolgens de algemene ambitie nader genuanceerd door de deelnemers: wat bedoelen de deelnemers ermee? Vervolgens zijn acties geformuleerd om die ambities te realiseren. Bij de acties is aangegeven wie welke actie moet ondernemen. Ook is aan de deelnemers gevraagd om de huidige situatie te vergelijken met de ambitie voor 2020 en een rapportcijfer te geven. Dit is dus gedaan voor drie ambities in drie subgroepen.

De deelnemers aan de dialoog over duurzame opengrondstuintbouw hebben de volgende ambities nader uitgewerkt in de drie subgroepen:

- (1) Waardevol voor de samenleving (*people*)
- (2) Schoon en veilig (*planet*)
- (3) Recht op ondernemen (*profit*)

Waardevol voor de samenleving

Waardevol voor de samenleving betekent volgende de deelnemers waardering voor het landschap, waardering voor producten van de opengrondsteelt, waardering voor educatieve mogelijkheden en waardering vanwege de werkgelegenheid in de sector. Anno 2006 scoort deze ambitie volgens deelnemers een voldoende.

Om de ambities te kunnen realiseren zijn acties genoemd. Deze acties zijn vooral gericht op de nationale overheid en de lagere overheden als het gaat om wet- en regelgeving. De deelnemers denken aan meer ruimte om arbeid in te huren wanneer er sprake is van een arbeidspiek. Hierbij zou onderscheid gemaakt kunnen worden tussen jeugd en volwassenen. Tegelijkertijd wordt gesteld dat er minder behoefte is aan regelgeving omdat dat demotiverend werkt voor ondernemers. In algemene zin veronderstellen de deelnemers dat de kosten van controle op het gebruik van landschapssubsidies beter gebruikt zouden kunnen worden voor het opzetten van een training over ondernemers op het gebied van landschapsonderhoud. Van lagere overheden wordt meer medewerking verwacht in de toekomst bij het verlenen van vergunningen.

Schoon en veilig

Deze ambitie hebben de deelnemers uitgewerkt vanuit de gedachte dat in 2020 de bedrijven veel grootschaliger zijn, resulterend in grote individuele bedrijven met een eigen PR en eigen kennis. Vanuit deze positie heeft men uitspraken gedaan over energiezuinige productiemethodes, gewasbescherming, mineralenhuishouding, waterkwaliteit en –berging, en biodiversiteit. Anno 2006 scoort deze ambitie volgens de deelnemers een 5,5.

De deelnemers hebben ook acties genoemd om de ambitie voor 2020 te realiseren. Hierbij zijn twee groepen onderscheiden: overheid en praktijk+kennisinstelling. Van de overheid in algemene zin verwacht men voorwaardenscheppend beleid, haalbare duurzame regelgeving, en maatwerk door doelstellingen te formuleren op bedrijfsniveau. De praktijk veronderstelt een samenwerking met de kennisinstellingen die gericht is op het vertalen van kennis richting innovaties. Dit kan op verschillende thema's als biovergisting, energieproductie, uitspoeling mineralen, chemische bestrijdingsmiddelen, veredeling en GMO's.

Recht op ondernemen

Recht op ondernemen is in de subgroep verder uitgewerkt met uitspraken over rendabele teelten vanuit de markt geredeneerd, concurrerende teelten, gelijke internationale kansen ('level playing-field') en 'pleasure' als onderdeel van een duurzame productiesector. De ambitie 'recht op ondernemen' is uiteindelijk geïnterpreteerd vanuit de volgende gedachten:

- bulkproductie is de basis voordat je überhaupt aan 'specialties' toekomt
- kwaliteit vanuit product (smaak, uiterlijk, gezondheid) en gecertificeerde productiewijze is het vertrekpunt voor een te ontwikkelen strategie
- geïntegreerde ketens, zijnde kortere ketens met minder schakels waarin optimaal wordt samengewerkt, met een jaarrondproductie (uit Nederland of buitenland)
- retail heeft veelal de regie

Het rapportcijfers voor deze ambitie anno 2006 is volgens de deelnemers een onvoldoende.

Deze subgroep heeft een aantal acties genoemd om de gestelde ambitie voor 2020 dichterbij te brengen. Voor de overheid ziet men een rol om vanuit een langetermijnperspectief aan de gang te gaan met het ontsluiten van keteninformatie via ICT. Hiervoor is samenwerking nodig met het bedrijfsleven dat meer vanuit een korte termijn focus zal willen opereren. Daarom zou de regie ook bij de overheid moeten liggen.

De overheid kan ook een rol spelen in het erkennen van private certificering van de individuele bedrijven die aan een aantal minimumeisen voldoen. De sector zelf en het betrokken bedrijfsleven hebben een rol in het ontwikkelen van productinnovaties en het ontwikkelen van nieuwe rassen/specialties door zaad- en teeltbedrijven. Financiering van dergelijke activiteiten zou bijvoorbeeld kunnen komen uit bestaande innovatiefondsen. Ten slotte is er gesproken over het verrichten van smaakonderzoek door kennisinstellingen. Resultaten daarvan zouden

gebruikt kunnen worden als basis voor communicatie met retail en consument. Retail en sector zouden dit communicatietraject samen kunnen oppikken, gebruikmakend van de beschikbare gelden bij het Productschap voor de Tuinbouw (producentenheffing).

Overige aandachtspunten

De te ondernemen acties zijn gebaseerd op een spanning die gesignaleerd wordt tussen de geformuleerde ambitie voor 2020 en de huidige situatie. De huidige situatie is omschreven en daar zijn ook knelpunten genoemd. De *people*-groep heeft gesproken over landschap, landschapsbeleving en toegankelijkheid. Ook wordt het vinden van het juiste personeel op de juiste momenten als knelpunt genoemd. De *planet*-groep ziet knelpunten op het vlak van zogenaamde ongewenste gewasbeschermingsmiddelen die nog in de handel zijn en het ontbreken van voldoende financiële prikkels om te werken aan biodiversiteit op het bedrijf. Verder wordt gesignaleerd dat er met de mineralenhuishouding gebiedsspecifieke problemen zijn, afhankelijk van het type grond. De *profit*-groep benoemt knelpunten op het vlak van de kostprijs in Nederland waardoor concurrentie vanuit het buitenland op komt, hogere zelfvoorzieningsgraad in onze exportlanden als het gaat om de afzet van Nederlandse bulkproducten en de moeite om een duidelijke merknaam te ontwikkelen.

De dimensie 'elders' is aan bod gekomen bij de ambitie 'recht op ondernemen' toen er gesproken is over jaarrondproductie. Het kan interessant zijn om elders te gaan produceren als het vanwege het klimaat te duur wordt om dat in Nederland te doen.

7.3 Beschouwing

Reactie op de resultaten van de dialoog door het projectteam

De overheid moet voorwaarden scheppen en continuïteit van regelgeving bewerkstelligen. Inhoud van de regelgeving en de voorwaarden moeten vertaald worden naar de gevolgen op bedrijfsniveau maar ook gaan over die onderwerpen die het meest spelen op bedrijfsniveau (gewasbescherming, energie, water, mineralen, arbeid). Doel moet zijn een werkbare situatie te creëren voor alle betrokken partijen.

Wanneer er gesproken wordt over kennisontwikkeling (innovatie, smaakonderzoek, 'specialties') dan zouden praktijk en kennisinstellingen meer dan nu moeten samenwerken. Vanuit *profit* is hieraan toegevoegd dat de overheid ook een rol speelt bij kennisontwikkeling omdat die meer vanuit een langetermijnperspectief zou moeten opereren. Dit in tegenstelling tot de bedrijven die eerder vanuit een kortetermijnperspectief opereren.

Ten slotte is er gesproken over certificering en training van ondernemers als positief instrument om de ondernemers zelf verantwoordelijk te maken voor het realiseren van de gestelde ambities. Externe controle met bijbehorende organisatie, kosten en negatief imago als middel om de sector de ambities voor 2020 te realiseren, zou dan kleiner in omvang (en kosten) kunnen zijn.

De sector bestaat uit verschillende subsectoren (groenten, bloembollen, bomen en fruit). Belangrijk voor de sector is dat genoemde knelpunten aangepakt worden, rekening houdend met de specifieke kenmerken van de subsectoren. Uit de geformuleerde ambities blijkt dat men als sector hier ook mee aan de gang wil op een dusdanige manier dat er ook waardering voor de sector (*people*) gaat ontstaan. De te ondernemen acties komen voor een belangrijk deel bij de overheid te liggen die met de sector samen hier mee aan de slag zou kunnen gaan. Vanuit de sector is er behoefte aan een andere manier van samenwerking.

Uit de discussie in de subgroep blijkt dat het recht op ondernemen (*profit*) een onvoldoende krijgt anno 2006 maar dat de deelnemers vinden dat wat betreft de uitwerking van de genoemde acties het initiatief toch meer bij de sector zelf ligt en niet bij de overheid. Ondanks de huidige onvoldoende voor *profit* is er blijkbaar nog voldoende vertrouwen in de sector voor de toekomst omdat ze de leiding willen nemen in de uitwerking van de voorgestelde acties. De sector kan vanuit de praktijk kennisontwikkeling aansturen, discussie met overheid voeren en de inhoud van de communicatie en PR bepalen. Wanneer dit op de juiste manier gebeurt, zal er ook waardering komen vanuit de maatschappij voor de opengrondstuinbouw als sector.

Onderwijs als specifiek speerpunt is, in vergelijking met de andere sectordialogen, minder aan de orde geweest. Indirect is hier wel naar verwezen wanneer de deelnemers praten over het organiseren van kennis en innovatie door praktijk en kennisinstellingen.

De ambitie 'schoon en veilig' (*planet*) met aandacht voor biodiversiteit naast input en gebruik van energie, gewasbescherming, mineralen en water heeft aanknopingspunten met 'waardevol voor de samenleving' (*people*). Hier wordt naast landschap voor educatie en werk(-gelegenheid) ook gesproken over landschap. Echter deze ambities zijn pas te realiseren wanneer er anno 2020 nog voldoende verdiend wordt in de sector door de juiste producten weten te produceren en daarmee het 'recht op ondernemen' (*profit*) hebben geclaimd. Dit recht op ondernemen wordt binnen de samenleving versterkt wanneer duidelijk gemaakt wordt dat de sector op verschillende vlakken waardevol is voor de samenleving.

Reactie op de dialoog door de deelnemers

Terugkijkend op de dialoog en de resultaten (stille wand en subgroepjes) blijkt dat er een brede discussie is gevoerd. Uit de evaluatie na afloop onder de deelnemers blijkt dat de deelnemers tevreden waren over de opkomst, hoewel er helaas weinig vertegenwoordigers van de retail aanwezig waren. Men was verder tevreden over de mate waarin men als deelnemer zijn mening kon inbrengen (rapportcijfer 8.2) en de discussie bleek ook voldoende over de juiste onderwerpen te gaan (rapportcijfer 7.4). De deelnemers bleken ook voldoende

vertrouwen te hebben in het goede gebruik van de resultaten van de bijeenkomst (rapportcijfer 6.9). Om dit ook waar te maken, moeten betrokken actoren ook daadwerkelijk hun aangewezen acties gaan ondernemen.

8 Afsluitende dialoog

8.1 Inleiding

In de hoofdstukken 2 tot en met 7 zijn de resultaten van de sectordialogen weergegeven. De hoofdstukken geven per sector antwoord op de vragen:

- hoe staat een sector er op dit moment eigenlijk voor?
- wat zijn de ambities voor 2020 van een sector en in hoeverre is een sector op de goede weg om deze ambities te realiseren?
- welke knelpunten kenmerken de huidige situatie, hoe kunnen die worden opgelost, en door wie?

Deze zes sectordialogen hebben een interessant beeld opgeleverd over de stand van zaken in de verschillende sectoren in het licht van de gestelde duurzaamheidsambities gezien vanuit het triple P-kader: *people* (mens), *planet* (ecologie) en *profit* (economie), zie figuur 8.1.

Figuur 8.1 Duurzaamheidsdriehoek

De sectordialogen leveren sectoroverschrijdende thema's op zoals innovatie en verduurzaming, de rol van de retail, en de relatie met de ruimtelijke ordening. Deze sectoroverschrijdende thema's hebben centraal gestaan in de afsluitende dialoog en zijn gebruikt als vertrekpunt voor de discussie met vertegenwoordigers van landbouworganisaties, retail, maatschappelijke organisaties, beleidsmakers en kennisinstellingen die nadrukkelijk over de sectoroverstijgende thema's zouden discussiëren. In dit hoofdstuk wordt een korte weergave gegeven van:

- wat op basis van de zes sectordialogen over deze sectoroverschrijdende thema's kan worden gezegd;
- hoe er door de deelnemers van de afsluitende dialoog naar aanleiding van die samenvatting is gediscussieerd over die sectoroverschrijdende thema's;
- een korte beschouwing naar aanleiding van de discussie van de afsluitende dialoog.

Aan de afsluitende dialoog deden twintig mensen mee. Waar de voorgaande dialogen per sector waren opgezet, is deze dialoog juist bedoeld om sectoroverschrijdend over een duurzame landbouw van gedachten te wisselen. De deelnemers zijn daarom zoveel mogelijk gekozen vanwege hun sectoroverstijgende inbreng. Dit heeft geresulteerd in vertegenwoordigers vanuit het beleid, onderwijs, NGO's, retail, adviesraden en innovatie en kennisnetwerken (p. 117 – Brassier *et al.*, 2007). Er is extra aandacht besteed aan de inbreng van de retail, omdat deze in de sectordialogen onvoldoende vertegenwoordigd was.

Tijdens de afsluitende dialoog is gesproken over:

- 1) de rol van innovatie in de verduurzaming van de landbouw
- 2) retail als schakel tussen consument en producent
- 3) spanningsvelden vanuit de ruimtelijke ordening

8.2 De rol van innovatie in de verduurzaming van de landbouw

Resultaten voorafgaande sectordialogen

Om de gestelde ambities vanuit de deelsectoren te verwezenlijken, zijn er verschillende innovaties genoemd. Vanuit de *people*-dimensie is gesproken over innovaties die bijdragen aan het versterken van het imago dan wel innovaties om het imago te ondersteunen met als doel te komen tot een sector die maatschappelijk wordt gedragen. Binnen de *planet*-dimensie is gesproken over het sluiten van kringlopen door gesloten productiesystemen dan wel over het beperken van de belasting voor het milieu. Bij de *profit*-dimensie is gesproken over rentabiliteit en continuïteit anno 2020. Werken aan rentabiliteit en continuïteit resulteert in acties op het gebied van toegevoegde waarde en samenwerking in de productieketen.

Om innovatie vanuit het 3-P kader vorm te kunnen geven, zullen de verschillende betrokken partijen uit het onderwijs, overheid, onderzoek en bedrijfsleven met elkaar moeten samenwerken. Deze samenwerking hoeft niet per definitie in een vorm zoals we tot nu toe gewend zijn. Ook zullen de betrokken actoren kritisch kunnen kijken naar de huidige invulling van hun eigen taken en verantwoordelijkheden en hoe die zou moeten veranderen in het licht van de toekomst. Concreet is gesproken over:

- rol voor het onderwijs: leerlingen op alle niveaus beter informeren over de landbouw, opleidingen voor landbouwondernemers van de toekomst anders vorm geven, imago verbetering voor de sector door leerlingen anders te informeren, inhoudelijk het landbouwonderwijs aanscherpen;
- rol voor de overheid en in het bijzonder het Ministerie van LNV: voorwaarden scheppend, innovaties of innovatiekracht stimulerend, continuïteit in beleid, duurzame regelgeving, werken aan een 'level playing-field', ondernemerschap en werkgeverschap stimuleren;
- rol voor de sector zelf: door gedrag en certificering eigen imago verbeteren, samenwerking met ondernemers maar ook met overheid en kennisinstellingen praktijk gestuurd onderzoek verder vorm geven.

Discussie deelnemers afsluitende dialoog

De volgende drie onderwerpen zijn aan bod gekomen: onderwijs, diversiteit en organisatie. Per onderwerp zijn ook uitspraken van mensen opgenomen, cursief gedrukt, die gedaan zijn in de voorbereidende gesprekken en tijdens de dialoog aan de muur hingen

Onderwijs

De sectoren van de landbouw in Nederland zijn kennisgedreven. Er wordt gevoeld dat er een vergeten groep zich binnen het innovatieproces bevindt en dat zijn de leerlingen. Het onderwijs zal een grote rol gaan spelen in het innovatienetwerk, het kan gaan dienen als een brugfunctie tussen de kennis en de praktijk. Hierin wordt de leerling gezien als de kennisdrager omdat hij de opgedane kennis vervolgens gaat toepassen in de praktijk.

Diversiteit

In 2020 is er een divers landschap aan ondernemers: grootschalige bedrijven en kleinschalige bedrijven, gezinsbedrijven, familiebedrijven en andere vormen van ondernemingen. Er zullen intensiveerders en extensiveerders zijn. Over de precieze vorm van de bedrijven hebben de deelnemers geen eenduidig beeld. In deze discussie staat wel voorop dat elk bedrijf, in welke vorm dan ook, professioneel moet zijn. Het moet op de juiste manier worden aangepakt en financieel gezien interessant zijn.

Organisatie van innovatie

Tijdens het gesprek over de vorm van de organisatie om innovatie tot stand te doen komen, werd er een discussie gevoerd over vernieuwing versus innovatie. Er wordt in de discussie voor gepleit dat we geen innovatie nodig zouden hebben, enkel vernieuwing dat gezien wordt als een aanpassing van het bestaande. Hier zijn verschillende meningen over. De vertegenwoordiger van de Rabobank heeft het in een voorgesprek als volgt verwoord:

“Maatschappelijk verantwoord ondernemen binnen de Rabobank is geen ideologie maar business. Als we niet investeren in MVO (Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen) dan missen we business in de toekomst”

Met welke stappen gaan we naar een innovatief systeem? Ook hierover verschillen de deelnemers van mening. Sommigen geloven meer in het nemen van vele kleine stappen per keer en anderen vinden dat er één of enkele grote stappen moeten worden genomen voor de innovatie van de landbouw.

Op dit moment liggen er heel veel opties klaar in de arena en in de loop van de tijd

komen er weer meer opties bij. Dit wordt niet gezien als een struikelblok. Iedereen kan zelf kiezen welke optie het meest geschikt lijkt voor het bedrijf. Er wordt genoemd dat de discussie nu vooral wordt gevoerd vanuit het oogpunt van technologische innovatie maar dat sociale innovatie ook een belangrijke rol heeft in dit proces.

Ook worden de ontwikkelingen die gepaard gaan met een veranderend klimaat in ogenschouw genomen. Er wordt gevraagd of het tempo van innovatie niet omhoog moet om grote problemen door klimaatverandering te voorkomen. Er wordt genoemd dat klimaatverandering de drijvende kracht is achter de innovatie van ondernemingen maar daar is niet iedereen het mee eens. Klimaatverandering wordt gezien als de drijvende kracht van buiten de sector en er is ook een drijvende kracht binnen de sector: 'Licence to produce'.

Beschouwing met de groep

Alle opties ten aanzien van innovaties die de afgelopen vijf tot tien jaar naar voren zijn gekomen, staan nog steeds ter discussie of zoals iemand het tijdens de discussie verwoorde "liggen nog steeds in de arena". Om hier meer duidelijkheid in te krijgen en keuzes in te kunnen maken, stelde een informant in een voorgesprek dat:

“De overheid, maatschappelijke organisaties en private ondernemers dienen de ‘best practices op het gebied van innovatie’ beter zichtbaar te maken zodat er een keuze gemaakt kan worden”

In deze arena zoals er met de deelnemers is gediscussieerd, spreken we aan de hand van de bestaande blauwdrukken en utopieën voor de innovatie zoals we die nu kennen vanuit de landbouw. Al de ideeën gaan verschillende kanten op. De vraag die gesteld wordt, is in hoeverre het erg is dat er geen eenduidig beeld is over hoe de innovatie zou moeten plaatsvinden. Er zijn geen ‘grand designs’ die ons sturen in het innovatieproces. De komende jaren wordt het een groot zoekproces naar de juiste vorm voor de innovatie van de landbouw. Hiervoor wordt de term ‘innovation by anarchy’ gebruikt. Voor de deelnemers blijkt een dergelijke anarchie geen probleem te zijn omdat verondersteld wordt dat er dankzij die anarchie uiteindelijk verandering komt.

Uit het voorafgaande blijkt dat innovatie besproken is als een zoekproces waarbij ook de term ‘innovation by anarchie’ is gevallen. Als het gaat om ontwikkeling naar een duurzame landbouw dan liggen er nog blauwdrukken en utopieën. Aan betrokkenen is nu de uitdaging om al zoekende te kijken wat zij hier van kunnen gebruiken of wat er nog toegevoegd kan of moet worden. Belangrijk hierbij is dat de betrokken actoren niet blijven hangen in het zoeken naar maar ook de stap durven te zetten naar het uitproberen.

Wanneer we praten over innovatie gaat het niet alleen om de organisatie met de bijbehorende diversiteit (innovation by anarchie). Uit de dialogen is ook naar voren gekomen dat onderwijs een nadrukkelijke rol speelt bij innovaties en dat de leerlingen als een vergeten groep binnen het innovatieproces worden gezien. Benadrukt wordt dat leerlingen aan de basis kunnen staan van innovaties als kennisdrager en dus meer aandacht zouden moeten krijgen vanuit die optiek: leerlingen zijn de ondernemers, onderzoekers, beleidsmakers en consumenten van de toekomst.

8.3 Retail als schakel tussen producent en consument

Resultaten voorafgaande sectordialogen

In de sectordialogen is gesproken over regie in de keten, ketensamenwerking, positionering op basis van kwaliteit in plaats van prijs, geen oneerlijke concurrentie met producten van buiten de Europese Unie, versterken van het imago richting consument. De retail bepaalt als schakel tussen producent en consument welke producten wel en welke producten niet opgenomen worden in het assortiment en daarmee onder de aandacht worden gebracht van de consument. Indirect bepaalt de retail daarmee ook wat de producenten moeten produceren: producten die niet onder de aandacht van de consument worden gebracht, kunnen ook niet worden verkocht. In het kader van duurzaamheid op de *profit*-dimensie kan de retail zich profileren met een eerlijke prijs voor een eerlijk product en daarmee het imago van de retail en de sector positief onder de aandacht van de consument te brengen (*people*-dimensie). Kwaliteit van producten in termen van verantwoord bezig zijn met grondstoffen, productiesystemen en verantwoordelijkheid nemen voor de omgeving is genoemd vanuit de *planet*-dimensie

In de sectordialogen is nadrukkelijk de ambitie uitgesproken om vanuit de productie directer in contact te komen met de consument en daarmee ook een deel van de regie van de retail over te nemen. Denk hierbij aan de innovatie in de jaren 60-70 van de vorige eeuw toen de verticale prijsbinding werd losgelaten en de macht in de keten verschoof van de verwerkende industrie richting retail.

Tijdens de dialogen zijn termen als krachtenbundeling, ketenverkorting, unique selling points van de landbouw, regionale focus, en nichemarkten gevallen, met bijbehorende consequenties voor invulling van taken en verantwoordelijkheden binnen de keten en voor de verschillende ketenpartijen. Uitwerking van deze punten zou vergaande gevolgen hebben voor de verschillende schakels in de keten.

Discussie deelnemers afsluitende dialoog

De volgende onderwerpen zijn aan bod gekomen: supermarkten en natuurvoedingswinkels, en macht in de keten. Per onderwerp zijn ook uitspraken van mensen opgenomen, cursief gedrukt, die gedaan zijn in de voorbereidende gesprekken en tijdens de dialoog aan de muur hingen.

Supermarkten en natuurvoedingswinkels

Er wordt een discussie gestart over wat nu belangrijker is: grondstofleverantie of kwaliteitsleverantie. Met andere woorden: hoe wordt er gedacht over het product in 2020?

Op dit moment worden er twee verschillende trends geconstateerd binnen het kooppatroon van de consumenten. Enerzijds zijn de burgers op zoek naar een ander leefpatroon, het moet allemaal gezonder, streekeigen en er is een vraag naar groen-blauwe diensten. Kortom, verantwoorde producten uit een multifunctionele landbouw. Anderzijds laat het koopgedrag van de consumenten dit nog niet zien in de supermarkten. Een besluit tot aankoop wordt nog steeds binnen enkele

seconden genomen en er is geen teruggang van aankopen in de supermarkten waar overwegend gangbare producten worden aangeboden.

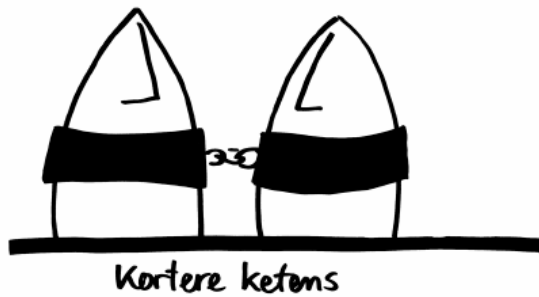
Er wordt geconstateerd dat er een verschil heerst tussen wat de burger zou willen en wat de consument doet. De burger is moralistisch maar de consument is cynisch. Er heerst twijfel over of de consument in de winkel wel moeite wil doen om de oorsprong van producten te achterhalen.

De burger is op zoek naar gezondheid. Deze trend is er ook nog in 2020. Daarom is er op dit moment een toename van natuurvoedingswinkels. Tijdens de discussie wordt de voorspelling gedaan dat over vijftien jaar de succesvolle natuurvoedingswinkelketen onderdeel wordt van de huidige gangbare retailorganisaties. Er heerst een verschil tussen 'de burger van nu' en 'de consument van nu'. De burgers wensen van alles als het gaat om duurzaamheid maar vertaalt dit als consument niet altijd richting zijn koopgedrag. De burger van nu is de consument van morgen en die zal steeds meer richting bepalend worden. Wanneer de burgers nu, anno 2006, goed worden opgeleid en geïnformeerd dan kunnen ze in de toekomst bewuste keuzen maken en dit tot uiting laten komen in hun aankoopgedrag.

Macht in de keten

Zijn de schakels in de keten goed aan het samenwerken of zijn het eilanden die elk voor zich werken? Ketenpartners zijn tot elkaar veroordeeld. Zo zijn er bijvoorbeeld zonder boeren geen supermarkten en zonder supermarkten geen boeren. Een boer kan alleen nee zeggen tegen de afnemer als hij een schaars product aanbiedt.

Op dit moment is er voor de consument onvoldoende transparantie. Hij heeft geen compleet overzicht van de keten en kan de keten van begin tot eind niet overzien. Een verkorting van de keten kan voor hem meer transparantie in de keten brengen. Boeren en Unilever kunnen bondgenoten worden. Doordat er een hele industrie tussen de boeren en de supermarkten zit komt transparantie maar moeilijk tot stand.

In de discussie wordt geconstateerd dat hier een rol voor de overheid is weggelegd. De overheid is in staat om transparantie van producten te verplichten. Ook kan de overheid zorgen voor een 'level playing-field', waar grote behoefte aan is.

In de discussie constateren de deelnemers een dilemma. Op dit moment zou de helft van het eten dat de consument koopt afkomstig zijn uit de supermarkten. Een groot deel wordt dus gekocht op bijvoorbeeld de markt of gegeten in restaurants en dergelijk, de zogenaamde buitenhuishoudelijke markt. Hier wordt verwezen naar een vergelijkbare ontwikkeling in Engeland. Er wordt verwacht dat het percentage eten dat gekocht wordt in de supermarkt in de toekomst zal afnemen. Kopen in de supermarkt heeft als voordeel dat de supermarktorganisaties transparantie nastreven met betrekking tot hun producten: waar komt het vandaan, wat zit er in, hoe is het geproduceerd etc. Een dergelijke transparantie en herkenbaarheid kunnen door de retail worden gewaarborgd. Bij een toename van aankopen van buiten de retail zal er sprake zijn van een toename van anonimiteit van de gekochte producten.

Beschouwing met de groep

Een samenvatting van de discussie is dat in de toekomst de keten korter wordt maar wel breder. De industrie tussen boer en supermarkt wordt kleiner en er wordt een grotere variëteit aan producten aangeboden. Niet alle producten zullen via de supermarkten naar de consument gaan. Wat nu eigenlijk uitgezocht moet worden is of de consument bij de aankoop van zijn producten meer aandacht wil voor het belevingsaspect of juist meer informatie over en transparantie in de keten.

De burger wordt steeds beter opgevoed, geïnformeerd en opgeleid maar de vraag is of de burger als consument zich ook volgens deze trend gaat gedragen. De burger is een moralist daar waar de consumenten vooral uit cynici bestaan. De kracht van de boeren moet niet onderschat worden. Boeren kunnen nee zeggen en eigen niches ontwikkelen en daarmee specifiek inspelen op specifieke consumentengroepen.

In de discussie over retail wordt nadrukkelijk gesproken over de burger. De burger zal in de toekomst steeds beter worden geïnformeerd over de gekochte producten en het bijbehorende productieproces (van zaadjes tot karbonaadje). Tegelijkertijd wordt de burger door de informatie als het ware opgevoed omdat hem informatie wordt aangereikt als basis voor zijn beslissingsproces om iets wel of niet te kopen. De burger kan op basis van de informatie een standpunt innemen. Echter, het blijft de vraag of de burger vervolgens als consument zijn aankoopgedrag baseert op die verkregen informatie. De praktijk leert dat wanneer de burger consument wordt hij andere motieven laat meespelen (prijs, gemak etc.).

Voor macht in de keten is de verwachting dat een huidige nichemarkt, zijnde de natuurvoedingsbranche, bij voldoende succes en bijbehorende omzet op termijn onderdeel zullen worden van bestaande retailketens. Hierdoor zal de keten breder worden en

tegelijkertijd korter vanuit efficiency overwegingen. Door deze actie wordt de macht van retailketens verder versterkt. Als tegenwicht hiervoor wordt gesteld dat de boer of leveranciers de macht hebben om niet te leveren en een alternatief kanaal te ontwikkelen. Wanneer we kijken naar de huidige verbredingsactiviteiten en multifunctionele landbouw dan zien we ook dat producenten hun eigen voorwaarden stellen voor samenwerken en daarmee de opbrengstprijzen van hun product of dienst bepalen.

De overheid heeft hier een voorwaardenscheppende rol. Zij kan er naar streven het productieproces transparant en daarmee inzichtelijk te maken voor de burger/consument. Tegelijkertijd kan de overheid zich inzetten voor het realiseren van een 'level playing-field' binnen de Europese context.

8.4 Spanningsvelden met de ruimtelijke ordening

Resultaten voorafgaande sectordialogen

Op basis van resultaten van de dialogen kunnen we twee spanningsvelden tussen verduurzaming van de landbouw en de ruimtelijke ordening schetsen.

Ten eerste ontleent de grondgebonden landbouwproductie een behoorlijk deel van haar maatschappelijke waarde aan de bijdrage die ze levert aan de ruimtelijke kwaliteit in ons land. De grondgebonden landbouwproductie is landschapsbeheerder, maar vindt dat ze daarvoor niet of nauwelijks wordt beloond. Door de huidige (markt)ontwikkelingen verkeert de grondgebonden landbouwproductie daardoor continu in een dilemma: meegaan met deze ontwikkelingen met te weinig waardering voor landschapsbeheer kan de maatschappelijke waarde op termijn onder druk zetten of zelfs verloren laten gaan. In triple P-termen betekent dit de afweging tussen *profit* versus *planet* en *people*.

Ten tweede wint de niet-grondgebonden productie aan belang in ons land, daar zijn de keuzes van een andere orde. Nieuwe ontwikkelingen moeten passen in de spannende ruimtelijke ordening in Nederland. Gezien het ruimtegebrek ging de discussie over concentratie, bijvoorbeeld in speciale gebieden of via een koppeling aan agro-productieparken, en daarnaast meervoudig ruimtegebruik. Tegelijkertijd voelt men de noodzaak letterlijk en figuurlijk dicht bij de consument te produceren, en schetst van daaruit productiesystemen vlakbij of zelfs in de stad.

Ten slotte kan het resultaat van de gesignaleerde spanning op het vlak van ruimtegebruik resulteren in zogenaamde outsourcing van de primaire productie naar gebieden buiten Nederland. Op termijn kunnen naast de primaire productie ook andere activiteiten vanuit de keten verplaatst gaan worden naar elders.

Discussie deelnemers afsluitende dialoog

De volgende onderwerpen zijn aan bod gekomen: Ruimtelijke Ordening (RO) en landbouw, opvattingen over organisatie van RO, overheidsfocus op grondgebonden landbouw, platteland heeft stad nodig, en dreigende verloedering vraagt ingrijpen, maar volgens welke visie?

Ruimtelijke ordening (RO) en landbouw

Tijdens de discussie komt, naar aanleiding van de Nota Ruimte, een spanningsveld naar voren over de gevolgen van deze nota voor het landschap, en hiermee samenhangend landbouwactiviteiten. Er heerst een sfeer van cynisme: 'op het gebied van ruimtelijke ordening laten we het maar gebeuren'. Volgens verschillende deelnemers wordt er in de Nota Ruimte teveel ruimte geboden. Er wordt in de nota aan de ene kant gepleit voor concentratie van

landbouwactiviteiten, maar aan de andere kant vindt geen versterking van het gezag plaats en blijft vrije vestiging op plaatsen waar dit landschappelijk minder gewest is, gewoon mogelijk.

Opvattingen over organisatie van de RO

Ruimtelijk ordeningsbeleid kan een negatieve uitwerking hebben op de kwaliteit van het landschap wanneer er ontwikkelingen op hun beloop worden gelaten. Daarom is het belangrijk dat ruimtelijke ordening goed wordt georganiseerd. Er zijn echter meningsverschillen over hoe deze organisatie tot stand zou moeten komen. Het probleem bevindt zich volgens de deelnemers vooral op gebiedsniveau. Er

blijkt geen goede coördinatie op regionaal niveau te zijn. In de groep bestaat een meningsverschil over in hoeverre het delegeren van taken op een goede manier tot stand komt en voldoende wordt gedaan. Er zijn meerdere niveaus waarop dit moet gebeuren: landelijk, provinciaal en regionaal niveau. Sommige deelnemers zijn van mening dat op gebiedsniveau onvoldoende ruimtelijke verantwoordelijkheid wordt genomen. De provincies en de gemeenten moeten opnieuw worden opgeleid om hiermee om te kunnen gaan zodat zij een rol in de organisatie van de RO kunnen spelen.

De provincie weet het ook niet...

Overheidsfocus op grondgebonden landbouw

De niet-grondgebonden landbouwsectoren (bijvoorbeeld glastuinbouw) leveren veel geld op. Ze genereren 80% van het inkomen en gebruiken maar 10% van de landbouwgrond. Deze sectoren kunnen wel negatieve effecten voor het landschap met zich meebrengen, maar

tegelijktijd hebben ze de financiële mogelijkheden om zelf voor oplossingen te zorgen. De aandacht van de overheid zou naar de grondgebonden landbouw moeten uitgaan. Dit is de probleemsector (financieel gezien) en juist deze landbouw is gezichtsbepalend voor ons land, zowel op gebied van grootschalige ontwikkeling (melkveehouderij) als op het gebied van cultuurhistorie.

Verrommeling ijlt 15 jr. na

Platteland heeft stad nodig

Zoals het er nu voorstaat, wordt de verwachting geuit dat de Nota Ruimte nog 15 jaar na-ijlt. Pas tegen 2020 zal men op provinciaal-regionaal niveau met de Nota aan de slag gaan. Als er in de tussentijd niets wordt gedaan dan verloedert het landschap tot die tijd alleen nog maar meer, aldus bepaalde deelnemers.

Volgens deze deelnemers moet er een culturele slag worden gemaakt. De nieuwe generatie Nederlanders groeit vooral op in de stad. De automatische drager van het landschap verdwijnt meer en meer. Dus om de verloedering tegen te gaan is er een 'sense of urgency' nodig bij de mensen in de stad. Stad en platteland moeten weer samen gaan werken. Dit lukt alleen als de belastingbetaler het er mee eens is dat het geld aan het platteland wordt besteed en niet alleen aan de stad.

Dreigende verloedering vraagt ingrijpen, maar volgens welke visie?

Het landschap staat in toenemende mate onder druk, daarover is men het eens. Ook heerst het gevoel dat snel ingrijpen nodig is om verloedering tegen te gaan. Klimaatsverandering kan dit gevoel van urgentie nog bevorderen omdat dit ook om een ingrijpen vraagt (bijvoorbeeld ten aanzien van waterberging). Het natuurbeheer in Nederland houdt onvoldoende rekening met de snelheid van het veranderende klimaat. Er is een nieuwe visie nodig voor Nederland, in plaats van te blijven werken 'à la 1950'. Het landschap moet toekomstgericht ingedeeld worden met het oog op de vraagstukken van mobiliteit, waterbeheer en diversiteit. De heersende visies over de ruimtelijke ordening en beheer van ons landschap zouden hiervoor niet meer voldoen.

Wel wordt gesteld dat inmiddels gekozen is voor Nationale Landschappen, gebieden waar landschapsontwikkeling voorop staat. De uitdaging zit vooral in de combinatie van natuur met te verwachten grootschalige landbouw *buiten* de Nationale Landschappen. Het platteland moet, meer dan nu het geval is, een attractiefactor krijgen voor het stedelijke gebied. Dit is mogelijk door een link te maken tussen het landelijke gebied en recreatie en toerisme.

Beschouwing met de groep

Deze discussieronde heeft een hoog ambtenarengehalte. Zoals het er nu voor staat is het beeld voor 2020 in Nederland dat wordt geschept een beetje meer verrommeling met een paar mooie natuurgebieden die voldoen aan de ecologische hoofdstructuur en waarin de provincies een iets betere invulling geven aan de indeling van het landschap.

Belangrijk is dat de inwoners weer meer binding krijgen met de landbouw en daarmee de ruimtelijke inrichting van het buitengebied in termen van waterbeheer, mobiliteit en diversiteit. Hierin liggen kansen voor de ruimtelijke ordening. De vraag die centraal moet staan bij de besluitvorming is of de ruimtelijke inrichting nog iets extra's oplevert of dat we alleen maar inleveren op landschappelijk gebied.

De verwachting is uitgesproken dat er tot 2020 sprake zal zijn van verrommeling omdat de provincie als belangrijke actor in het RO-proces nog zijn rol moet zien te vinden en in te vullen. Bij het vinden van de juiste rol, zou de provincie geholpen kunnen worden door de nationale overheid.

9 Conclusies en aanbevelingen over duurzame landbouw

9.1 Inleiding

In dit hoofdstuk worden conclusies en aanbevelingen gedaan door antwoord te geven op de vragen 'welke ambities de verschillende sectoren hebben op het gebied van duurzame landbouw?' en 'hoe vinden de verschillende sector dat zij er op dit moment voorstaan in haar ontwikkeling naar een duurzame landbouw?'

In paragraaf 9.2.2 hebben de conclusies betrekking op de geformuleerde ambities en verschillen. Paragraaf 9.2.3 gaat over gesignaleerde dilemma's tussen de verschillende dimensies *people*, *planet* en *profit*. De conclusies in paragraaf 9.2.4 hebben betrekking op de mate van duurzaamheid anno 2006 en te ondernemen acties om de ambities te kunnen realiseren. Dit hoofdstuk eindigt met aanbevelingen voor het Ministerie van Landbouw, natuur en Voedselkwaliteit, de (sub-)sectoren en onderwijs in paragraaf 9.3.

9.2 Conclusies

9.2.1 De sectordialogen

Via het houden van de dialogen heeft dit onderzoek resultaten opgeleverd over:

- ambities van de verschillende sectoren over een duurzame landbouw;
- overeenkomsten en verschillen in ambities ten aanzien van duurzame landbouw tussen de betrokken partijen;
- beoordeling van de huidige situatie in het licht van de gestelde ambities;
- voorgestelde acties (met actoren) om vanuit de huidige situatie de ambitie te realiseren.

Een afgeleid effect is dat de deelnemers door deel te nemen aan een dialoog, met elkaar van gedachten hebben gewisseld over ambities voor de landbouw in 2020. Hierdoor heeft men kennis kunnen delen en mogelijk zelfs nieuwe ideeën kunnen opdoen voor de toekomst. Ook heeft men door het discussiëren met elkaar, elkaar een spiegel voor gehouden. Op basis van ervaring kan gesteld worden dat de deelnemers voor zichzelf in een leertraject zijn gekomen waardoor zij uitgenodigd zijn na te denken over de verduurzaming van de landbouw.

9.2.2 Geformuleerde ambities en verschillen

Ambities

De verschillende sectordialogen blijken op de drie dimensies *people*, *planet* en *profit* geresulteerd te hebben in ambities die overeenkomsten met elkaar vertonen (figuur 9.1).

Profit

De geformuleerde ambities op de *profit*-dimensie hebben te maken met continuïteit en rentabiliteit. Er wordt gesteld dat zonder voldoende rendement is er ook geen continuïteit zal zijn. De gebruikte formuleringen zijn: 'eerlijke prijs voor eerlijk product', 'rentabiliteit en continuïteit', 'toegevoegde waarde', 'boer blijven: continuïteit en rentabiliteit', 'continuïteit voor alle schakels in de keten' en 'recht op ondernemen'.

People

De geformuleerde ambities hebben voor alle sectoren te maken met imago in termen van maatschappelijk gedragen. Per dialoog zijn hiervoor verschillende bewoordingen gebruikt: maatschappelijke gedragen, maatschappelijke acceptatie, aansprekend ondernemen, bewust en gerespecteerd ondernemerschap, waardevol voor de samenleving.

Planet

Op de *planet*-dimensie kunnen de ambities verdeeld worden in twee groepen. Bij de dierlijke sectoren (varkenshouderij, melkveehouderij en pluimveehouderij) wordt er gesproken over gesloten kringlopen en gesloten systemen. Bij de plantaardige sectoren (akkerbouw, glastuinbouw en open grond teelten) spreekt men in termen van het beperken van de belasting voor het milieu. Uitspraken die hier gedaan worden zijn: 'milieu is geen issue meer', 'efficiënte en duurzame inputs en outputs' en 'schoon en veilig'.

Figuur 9.1 Overeenkomende ambities voor 2020 uit de verschillende sectordialogen op de people-, profit- en planet-dimensie

Vanuit de uitkomsten van de zes sectordialogen zijn drie overstijgende thema's benoemd: innovaties, de positie van de retail en ruimtelijke ordening. Deze overstijgende thema's zijn in een afzonderlijke dialoog besproken en dit heeft het volgende opgeleverd:

1. rol van innovatie in de verduurzaming van de landbouw: het belang van onderwijs voor een duurzame landbouw, zoals dat uit de voorgaande dialogen naar voren kwam, is bevestigd. Hierbij is verwoord dat dat er ten aanzien van innovatie veel opties zijn. Er liggen geen 'grand designs' vast voor de toekomstige landbouw. De komende jaren wordt een zoektocht naar de juiste vorm van innovatie.
2. retail als schakel tussen producent en consument: bij kortere keten zal de transparantie toenemen en kunnen boeren en voedingsmiddelenindustrie meer elkaars bondgenoten worden. De retailpartijen geven aan dat agrariërs in ons land nodig zijn waarbij een agrariër de keuze heeft om met een partij in zee te gaan. Gangbare retailkanalen zullen ook op termijn nichemarkten zoals die voor natuurvoedingsproducten kunnen overnemen, wanneer daar sprake is van voldoende omzet. Dat een burger iets anders kan zeggen dan wat hij als consument koopt, maakt het moeilijk in te schatten wat de consument nu daadwerkelijk wil. Onderwijs is een mogelijkheid om de consument van de toekomst te informeren zodat hij bewust wordt van zijn koopgedrag.
3. Spanningsvelden vanuit Ruimtelijke Ordening (RO): De dreigende verrommeling van het platteland baart zorgen. Om deze verrommeling tegen te gaan, zouden burgers, die nu vooral in het stedelijk gebied wonen, zich meer verbonden moeten voelen met de landbouw en het platteland. Hier liggen volgens de deelnemers kansen om voor de ontwikkeling van het landelijk gebied.

Verschillen

Naast overeenkomsten zijn er tijdens de dialogen ook verschillen naar voren gekomen. Eén verschil betreft het beeld dat de dialogen schetsen over de toekomst van de sector. Dat beeld is per sector anders van 'scherpte'. De glastuinbouwdialoog schetste het meest scherpe

beeld: Nederland als tuinbouwdelta voor Europa, waarbij zij de regie heeft en de kennis ontwikkelt en exporteert. De pluimveedialoog laat zien dat de keuze tussen bulkproductie of specialisatie nu speelt. In de melkveehouderijsector speelt de keuze voor een internationale of een regionale oriëntatie van de productie. Deze keuze moet de melkveehouder maken. In de andere sectordialogen komen beelden van een toekomstige sector minder duidelijk op de voorgrond, en is er meer over belangrijke thema's in de toekomstige sector gesproken.

De glastuinbouwdialoog en de andere sectordialogen verschillen van elkaar in de aandacht voor *werkgeverschap* naast de lopende discussie over ondernemerschap. Terwijl dit thema in de glastuinbouw expliciet wordt genoemd, verbonden wordt met het aantrekken van personeel en daar ook de knelpunten en acties zijn geformuleerd, speelt het in de overige sectoren minder nadrukkelijk. Daar is het gezinsbedrijf nog de norm. Wel spreken de deelnemers in de diverse sectoren hun bezorgdheid uit over de situatie van het gezinsbedrijf: bezorgdheid vanuit maatschappelijke acceptatie, vanuit arbeid (hoe kom ik aan opvolgers en goed personeel) en ook vanuit rentabiliteit.

Vanzelfsprekend verschillen de belangrijke milieuthema's tussen sectoren en dit geldt ook voor de houding van de sectoren ten opzichte van de milieuproblematiek. Binnen de melkveehouderijdialog komen de twee uitersten voor: milieu als kans en milieu als bedreiging. In de glastuinbouw wordt milieu, en dan vooral energie, zeker als een kans beschouwd. In de overige sectoren heerst vooral het gevoel dat milieu een randvoorwaarde is, en verschillen de opvattingen over de ernst van de situatie voor de eigen sector. Wel wordt geconstateerd dat er de *planet*-dimensie altijd afgezet wordt tegen de *profit*-dimensie. Zonder *profit* geen economische toekomst voor de landbouw dus ook geen aandacht voor *planet* in termen van gesloten kringlopen en vermindering van de milieubelasting.

9.2.3 Dilemma's

In deze paragraaf wordt gekeken naar mogelijke dilemma's tussen de verschillende P's uit de duurzaamheidsdriehoek wanneer er gesproken is over ambities:

Profit vs people

De veehouderijsectoren geven aan dat de ontwikkelingen op economisch vlak (noodzakelijke kostprijsverlaging, schaalvergroting) problemen kunnen geven met het sociaal-culturele aspect. In de melkveehouderij vraagt men zich af of het gezinsbedrijf zich kan handhaven, oftewel is bij dalende prijzen (en dus druk op het inkomen) het werk op een gezinsbedrijf nog wel rond te zetten? In de pluimveehouderijdialog is onder meer stilgestaan bij het meer samenwerken in de keten, wat echter kan leiden tot een geringere betrokkenheid van de individuele ondernemers. Ook is in de varkenshouderij- en de melkveehouderijdialog de zorg geuit dat lagere prijzen (liberalisering) kunnen leiden tot minder aandacht voor de relatie tussen de sector en de maatschappij.

In de plantaardige sectoren is er de spanning tussen *profit*-kant die streeft naar winstgevendheid, schaalvergroting en expansie ten opzichte van *people*-kant waar gesproken wordt over imago, draagvlak voor productiemethode en waardering voor bijdrage aan instandhouding landschap. Vooral in de glastuinbouw is de spanning voelbaar tussen het gericht invulling geven aan het imago (*people*) maar te gelijktijd werken aan een verdere professionalisering en rationalisatie van de sector (*profit*).

Profit vs Planet

In alle veehouderijdialogen is de spanning tussen economie en milieu terug te vinden. De varkenshouderij brengt naar voren dat de geformuleerde kringloopambities en noodzakelijke kostprijsverlagingen alleen samengaan als in internationaal verband afspraken worden gemaakt. Ook in de pluimveehouderijdialog twijfelen enkelen aan het halen van milieumambities bij de huidige omvang van sector. De melkveehouderij verwoordt vooral het dilemma tussen noodzakelijk schaalvergroting enerzijds en gevolgen voor landschap en biodiversiteit (*planet*) anderzijds.

In de plantaardige sector wordt er vanuit de *planet*kant gestreefd naar een efficiënt en verantwoord gebruik van de benodigde inputs. Het gebruik zou op een dusdanige manier georganiseerd moeten worden dat milieu geen discussiepunt meer is. Echter een verantwoord en efficiënt gebruik van allerlei inputs zal ingepast moeten worden in het streven naar continuïteit en rentabiliteit van de sectoren op de langere termijn.

People vs People

Ook binnen de *people*-dimensie zijn dilemma's te benoemen. Zo ziet de varkenshouderij het combineren van ambities op vlak van diergezondheid en dierenwelzijn als een lastig probleem, evenals de combinatie van ambities voor voedselveiligheid en dierenwelzijn. In de melkveehouderijsector denkt men dat voedselveiligheidsambities vooral een probleem in relatie tot transparantie vormen.

In de plantaardige sectoren wordt gesproken over maatschappelijke acceptatie waarbij tussen de sectoren spanning zit in de uitvoering. De akkerbouw legt sterke nadruk op onderwijs en politiek, glastuinbouw op communicatie en PR vanuit de sector zelf en certificering, en opengrondsteelten op training van ondernemers voor het invullen van landschap en landschapsonwikkeling.

People vs Planet

In de dierlijke sectoren ervaren ondernemers een spanning tussen houderijsystemen, het los laten lopen van dieren (dierenwelzijn), versus het binnen houden van dieren vanuit milieubelasting. In deze discussie blijkt dat ondanks de lagere milieubelasting en de kostenvoordelen de '*people*' opvatting aan terrein wint.

9.2.4 Duurzaamheid anno 2006 en te ondernemen acties

Beoordeling van de huidige situatie

Uit figuur 9.1 blijkt dat er tussen de sectoren veel overeenkomsten zitten in de geformuleerde ambities. Dat geldt eigenlijk voor zowel *people*, *planet* en *profit*. Daarbij hebben we aan de deelnemers aan de sectordialogen gevraagd hoe zij zelf vinden dat zij op weg zijn naar een duurzame landbouw. Dit hebben ze gedaan door middel van het geven van een rapportcijfer. Hiermee hebben ze aangegeven in hoeverre de ambitie voor 2020 anno 2006 al bereikt is. Voor *people* geven de meeste sectoren zichzelf een ruime voldoende: men vindt vaak dat men al wel op de goede weg is bijvoorbeeld op het gebied van dierenwelzijn en toegankelijkheid van de sectoren door projecten als 'Kom in de kas'. Maar er zijn ook nog een heel aantal verbeterpunten.

Voor *planet* waren de meningen ook redelijk positief: ook hier vond men dat een voldoende wel op zijn plaats was. Hier valt op dat de akkerbouw het meest positief was (een voldoende tot ruime voldoende): sommige deelnemers vonden zelfs dat mest en mineralen en gewasbescherming, nu al nauwelijks meer een probleem zijn. Bij de melkveehouders kwam

naar voren dat de boeren zelf beduidend minder positief waren over hun weg naar het realiseren van de ambities, dan de overige stakeholders.

In het algemeen kan worden gesteld dat men het minst tevreden is over de *profitkant*: rapportcijfers variëren van onvoldoende tot een krappe voldoende. Als redenen hiervoor worden genoemd de vrees dat er niet voldoende goed geschoold personeel zal zijn (akkerbouw), de onduidelijkheid over het wegvallen van subsidies (melkveehouderij), de relatief hoge kostprijs en de lage vergoeding per uur (pluimveehouderij, opengrondstuinbouw).

Voorgestelde acties om de geformuleerde ambities te realiseren

Over de genoemde activiteiten (en betrokken actoren) om de verschillende ambities te realiseren krijgen, kan het volgende worden geconcludeerd (fig. 9.2).

Rol voor het onderwijs

In het kader van maatschappelijke acceptatie en het verder ontwikkelen van ondernemerschap is er gesproken over het beter informeren van leerlingen op alle niveaus over de landbouw en over het feit dat de opleiding van de landbouwondernemers van de toekomst anders vorm zal hebben dan we nu gewend zijn. Betere informatie aan leerlingen moet een imagoverbetering voor de sector bewerkstellingen. Hiermee kan begonnen worden binnen het basisonderwijs. Door een inhoudelijke aanscherping van het landbouwonderwijs zal ook de verandering gevoed worden richting het gewenste ondernemerschap voor de toekomst.

Rol voor het Ministerie van LNV

Het Ministerie van LNV zou in de duurzaamheidsdiscussie moeten zorgen voor voorwaardenscheppend beleid en ook continuïteit in beleid met bijbehorende regelgeving. Wanneer hier meer sprake van zou zijn, zou het ministerie van LNV een actievere bijdrage leveren aan innovaties en de innovatiekracht van de landbouw. Het stimuleren van ondernemerschap en werkgeverschap wordt ook gezien als een vorm van innovatie. Ten slotte verwacht de landbouwsector van het Ministerie van LNV in Europees verband meer aandacht voor het organiseren van een 'level playing field' voor de landbouw.

Rol voor de landbouw zelf

Ook de sector zelf heeft een verantwoordelijkheid die vorm gegeven kan worden middels een pro-actieve houding: inzetten op samenwerking en het nemen van de eigen verantwoordelijkheid. Samenwerking heeft hier betrekking op onderlinge samenwerking tussen verschillende ondernemers in de keten maar ook met overheid en kennisinstellingen. Eigen verantwoordelijkheid nemen is vertaald naar het verbeteren van het eigen imago door een aangepast productie(-proces) met bijbehorende certificering

Figuur 9.2 Te ondernemen acties om de ambities voor 2020 te realiseren

9.3 Aanbevelingen

Naar aanleiding van de dialogen verdienen de volgende inhoudelijke sectoroverstijgende onderwerpen aandacht voor de toekomst en kunnen gezien worden als aanbeveling voor de betrokkenen om aan de slag te gaan:

- **Onderwijs en kennisoverdracht over een duurzame landbouw** moet meer aandacht krijgen met een duidelijke rol voor de overheid.

- Een andere aanbeveling voor de overheid, ook breed gedragen, is **ruimte te geven aan ondernemerschap**. Sectoren kijken wel anders aan tegen de regelgeving: maatwerk, doelvoorschriften, middelvoorschriften waarbij de landbouwsector suggereert dat er geen maatwerk is en sprake zou zijn van middel in plaats van doelvoorschriften. Continuïteit in de regelgeving wordt wel gevraagd en verder ziet men over de hele linie graag een meedenkende overheid die de juiste voorwaarden kan scheppen voor een duurzame landbouw. Ruimtelijke ordening wordt ook in dit verband genoemd waarbij verrommeling zou moeten worden tegengegaan door het benadrukken van eigen verantwoordelijkheid waarop afgerekend kan worden.
- **Kennis en innovatie** als unique selling point van Nederland is een derde verbindend onderwerp, dat bij alle sectoren terugkomt en ook meer benut zou moeten worden. Aan de ene kant wordt zorg geuit over het blijven van kennis in ons land, gelet op de zwakke positie van sommige sectoren in ons land. Aan de andere kant hebben diverse sectoren de ambitie om kennis en innovatie om te zetten in exportproducten (export van kennis), om zo meerwaarde te kapitaliseren. Duurzaamheid kan ook worden geëxporteerd, zo is het beeld. Iets dat ook past binnen de discussie rondom 'Nederland – kenniseconomie'. Wanneer er wordt gesproken over kennis en innovatie spelen overheid, sector, onderwijs en kennisinstellingen gezamenlijk een rol. Thema's als de rol van het onderwijs en macht in de keten komen hier ook aan de orde.
- Ook '**internationalisering**' is genoemd. Beelden en ambities van een duurzame landbouw stoppen niet bij de landsgrens, ze omvatten Europa en de wereld. Voornamelijk gaat het om het maken van afspraken over (voorwaarden voor) productie van land- en tuinbouwproducten. De beelden/ambities onder 'internationalisering' zijn vooral gericht op de eigen positie in de verschillende sectoren; er is wel aandacht voor sectoren en gevolgen in andere landen, maar dit is minder prominent. Een enkele deelnemer ziet in de internationalisering in de landbouw juist een bedreiging ('Haal landbouw uit de WTO'). De overheid kan hier een bijdrage leveren door te zorgen voor een 'level playing-field' binnen Europa.

Voor de rollen voor de overheid, de landbouwsector en het onderwijs kan worden opgemerkt:

- De **overheid** krijgt in de discussie veelal de rol toebedeeld van het scheppen van de juiste randvoorwaarden. Naast het scheppen van de juiste randvoorwaarden zal in de toekomst ook meer behoefte zijn aan continuïteit in bemensing en beleid.
- Voor de **landbouwsector** (met de verschillende subsectoren) is het cruciaal om ook in de toekomst zichzelf een spiegel voor te houden en pro-actief aan de slag te gaan met zijn toekomst. Hier ligt een belangrijke rol voor de sectororganisaties.
- Het (groene) **onderwijs** moet aan de slag met het (verder) vormgeven van duurzame landbouw als inhoudelijk thema maar ook met het oog op maatschappelijke acceptatie en draagvlak in de toekomst. Het imago van de landbouw kan ook vanuit deze hoek versterkt worden: het is niet alleen leuk werken in de landbouw, er kan ook voldoende geld verdiend worden.

Literatuur

- Boone, K., C. de Bont, K.J. van Calker, A. van der Knijff & H. Leneman (2007). *Duurzame landbouw in beeld. Resultaten van de Nederlandse land- en tuinbouw op het gebied van people, planet en profit*. Rapport 2.07.09. LEI, Den Haag
- Brasser, E.A., M.F. van de Kerkhof, A.M.E. Groot, L. Bos-Gorter, M.H. Borgstein & H. Leneman (2007). *Verslag van de Dialogen over Duurzame Landbouw in 2006*. WOT-werkdocument 66. WOT Natuur & Milieu, Wageningen
- Brouwer, F.M., C.J.A.M. de Bont, H. Leneman en H.A.B. van der Meulen (2004). *Duurzame landbouw in beeld*. Rapport PR.05.01. LEI, Den Haag
- Groot, de, A.M.E., M.H. Borgstein, H. Leneman, M.F. van de Kerkhof, L. Bos-Gorter & E.A. Brasser (2007). *Dialogen over verduurzaming van de Nederlandse landbouw. Gestructureerde sectordialogen als onderdeel van een monitoringsmethodiek*. WOT-rapport 44. WOT Natuur & Milieu, Wageningen
- LNV (2002). *Plan van aanpak voor de Transitie naar een Duurzame Landbouw*. Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, Den Haag
- LNV (2004). *Begroting 2005*. Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, Den Haag
- Oenema, O., J.W.H. van der Kolk & A.M.E. Groot (2006). *Landbouw en milieu in transitie*. WOT studies nr. 2. WOT Natuur & Milieu, Wageningen
- Ogink, G., Holwerda, D. en A. Ruiter (2004). *Monitoring transitie duurzame landbouw*. Rapport EC-LNV nr. 256. Expertisecentrum LNV, Ede
- Transitieteam (2005). Nieuwsbrief Transitieteam 19, dd 19 juni 2005.
- Zeijts, H. van. M. van Eerdt, J.W.H. van der Kolk (2007). *Duurzame ontwikkeling van de landbouw in cijfers en ambities. Veranderingen tussen 2001 en 2006*. MNP-rapport nr. 500139011. Milieu- en Natuurplanbureau, Bilthoven

Wot-onderzoek

Verschenen documenten in de reeks Rapporten van de Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu – vanaf september 2005

Wot-rapporten zijn verkrijgbaar bij het secretariaat van Unit Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu te Wageningen. T 0317 – 47 78 44; F 0317 – 42 49 88; E info.wnm@wur.nl

Wot-rapporten zijn ook te downloaden via de Wot-website www.wotnatuurenmilieu.wur.nl

---

- 1 *Wamelink, G.W.W., J.G.M. van der Grefte van Rossum & R. Jochem (2005). Gevoeligheid van LARCH op vegetatieverandering gesimuleerd door SUMO*
- 2 *Broek, J.A. van den (2005). Sturing van stikstof- en fosforverliezen in de Nederlandse landbouw: een nieuw mestbeleid voor 2030*
- 3 *Schrijver, R.A.M., R.A. Groeneveld, T.J. de Koeijer & P.B.M. Berentsen (2005). Potenties bij melkveebedrijven voor deelname aan de Subsidieregeling Agrarisch Natuurbeheer*
- 4 *Henkens, R.-J.H.G., S. de Vries, R. Jochem, R. Pouwels & M.J.S.M. Reijnen, (2005). Effect van recreatie op broedvogels op landelijk niveau; Ontwikkeling van het recreatiemodel FORVISITS 2.0 en koppeling met LARCH 4.1*
- 5 *Ehlert, P.A.I. (2005). Toepassing van de basisvrachtbenadering op fosfaat van compost; Advies*
- 6 *Veeneklaas, F.R., J.L.M. Donders & I.E. Salverda (2006). Verrommeling in Nederland*
- 7 *Kistenkas, F.H. & W. Kuindersma (2005). Soorten en gebieden; Het groene milieurecht in 2005*
- 8 *Wamelink, G.W.W. & J.J. de Jong (2005). Kansen voor natuur in het veenweidegebied; Een modeltoepassing van SMART2-SUMO2, MOVE3 en BIODIV*
- 9 *Runhaar, J., J. Clement, P.C. Jansen, S.M. Hennekens, E.J. Weeda, W. Wamelink, E.P.A.G. Schouwenberg (2005). Hotspots floristische biodiversiteit*
- 10 *Cate, B. ten, H. Houweling, J. Tersteeg & I. Verstegen (Samenstelling) (2005). Krijgt het landschap de ruimte? – Over ontwikkelen en identiteit*
- 11 *Selnes, T.A., F.G. Boonstra & M.J. Bogaardt (2005). Congruentie van natuurbeleid tussen bestuurslagen*
- 12 *Leneman, H., J. Vader, E. J. Bos en M.A.H.J. van Bavel (2006). Groene initiatieven in de aanbidding. Kansen en knelpunten van publieke en private financiering*
- 13 *Kros, J. P. Groenendijk, J.P. Mol-Dijkstra, H.P. Oosterom, G.W.W. Wamelink (2005). Vergelijking van SMART2SUMO en STONE in relatie tot de modellering van de effecten van landgebruikverandering op de nutriëntenbeschikbaarheid*
- 14 *Brouwer, F.M., H. Leneman & R.G. Groeneveld (2007). The international policy dimension of sustainability in Dutch agriculture*
- 15 *Vreke, J., R.I. van Dam & F.H. Kistenkas (2005). Provinciaal instrumentarium voor groenrealisatie*
- 16 *Dobben, H.F. van, G.W.W. Wamelink & R.M.A. Wegman (2005). Schatting van de beschikbaarheid van nutriënten uit de productie en soortensamenstelling van de vegetatie. Een verkennende studie*
- 17 *Groeneveld, R.A. & D.A.E. Dirks (2006). Bedrijfseconomische effecten van agrarisch natuurbeheer op melkveebedrijven; Perceptie van deelnemers aan de Subsidieregeling Agrarisch Natuurbeheer*
- 18 *Hubeek, F.B., F.A. Geerling-Eiff, S.M.A. van der Kroon, J. Vader & A.E.J. Wals (2006). Van adoptiekip tot duurzame stadswijk; Natuur- en milieueducatie in de praktijk*
- 19 *Kuindersma, W., F.G. Boonstra, S. de Boer, A.L. Gerritsen, M. Pleijte & T.A. Selnes (2006). Evalueren in interactie. De mogelijkheden van lerende evaluaties voor het Milieu- en Natuurplanbureau*
- 20 *Koeijer, T.J. de, K.H.M. van Bommel, M.L.P. van Esbroek, R.A. Groeneveld, A. van Hinsberg, M.J.S.M. Reijnen & M.N. van Wijk (2006). Methodiekontwikkeling kosteneffectiviteit van het natuurbeleid. De realisatie van het natuurdoel 'Natte Heide'*
- 21 *Bommel, S. van, N.A. Aarts & E. Turnhout (2006). Over betrokkenheid van burgers en hun perspectieven op natuur*
- 22 *Vries, S. de & Boer, T.A. de, (2006). Toegankelijkheid agrarisch gebied voor recreatie: bepaling en belang. Veldinventarisatie en onderzoek onder in- en omwonenden in acht gebieden*
- 23 *Pouwels, R., H. Sierdsema & W.K.R.E. van Wingerden (2006). Aanpassing LARCH; maatwerk in soortmodellen*
- 24 *Buijs, A.E., F. Langers & S. de Vries (2006). Een*

- andere kijk op groen; beleving van natuur en landschap in Nederland door allochtonen en jongeren
- 25** *Neven, M.G.G., E. Turnhout, M.J. Bogaardt, F.H. Kistenkas & M.W. van der Zouwen (2006).* Richtingen voor Richtlijnen; implementatie Europese Milieurichtlijnen, en interacties tussen Nederland en de Europese Commissie.
- 26** *Hoogland, T. & J. Runhaar (2006).* Neerschaling van de freatische grondwaterstand uit modelresultaten en de Gt-kaart
- 27** *Voskuilen, M.J. & T.J. de Koeijer (2006).* Profiel deelnemers agrarisch natuurbeheer
- 28** *Langeveld, J.W.A. & P. Henstra (2006).* Waar een wil is, is een weg; succesvolle initiatieven in de transitie naar duurzame landbouw .
- 29** *Kolk, J.W.H. van der, H. Korevaar, W.J.H. Meulenkamp, M. Boekhoff, A.A. van der Maas, R.J.W. Oude Loohuis & P.J. Rijk (2007).* Verkenningen duurzame landbouw. Doorwerking van wereldbeelden in vier Nederlandse regio's
- 30** *Vreke, J., M. Pleijte, R.C. van Apeldoorn, A. Corporaal, R.I. van Dam & M. van Wijk (2006).* Meerwaarde door gebiedsgerichte samenwerking in natuurbeheer?
- 31** *Groeneveld, R.A., R.A.M. Schrijver & D.P. Rudrum (2006).* Natuurbeheer op veebedrijven: uitbreiding van het bedrijfsmodel FIONA voor de Subsidieregeling Natuurbeheer
- 32** *Nieuwenhuizen, W., M. Pleijte, R.P. Kranendonk & W.J. de Regt (2007).* Ruimte voor bouwen in het buitengebied; de uitvoering van de Wet op de Ruimtelijke Ordening in de praktijk
- 33** *Boonstra, F.G., W.W. Buunk & M. Pleijte (2006).* Governance of nature. De invloed van institutionele veranderingen in natuurbeleid op de betekenisverlening aan natuur in het Drents-Friese Wold en de Cotswolds
- 34** *Koomen, A.J.M., G.J. Maas & T.J. Weijtschede (2007).* Veranderingen in lijnvormige cultuurhistorische landschapselementen; Resultaten van een steekproef over de periode 1900-2003
- 35** *Vader, J. & H. Leneman (redactie) (2006).* Draggers landelijk gebied; Achtergronddocument bij Natuurbalans 2006
- 36** *Bont, C.J.A.M. de, C. van Bruchem, J.F.M. Helming, H. Leneman & R.A.M. Schrijver (2007).* Schaalvergroting en verbreding in de Nederlandse landbouw in relatie tot natuur en landschap.
- 37** *Gerritsen, A.L., A.J.M. Koomen & J. Kruit (2007)* Landschap ontwikkelen met kwaliteit; een methode voor het evalueren van de rijksbijdrage aan een beleidsstrategie
- 38** *Luijt, J. (2007).* Strategisch gedrag grondeigenaren; Van belang voor de realisatie van natuurdoelen.
- 39** *Smits, M.J.W. & F.A.N. van Alebeek, (2007).* Biodiversiteit en kleine landschapselementen in de biologische landbouw; Een literatuurstudie.
- 40** *Goossen, C.M. & J. Vreke. (2007).* De recreatieve en economische betekenis van het Zuiderpark in Den Haag en het Nationaal Park De Hoge Veluwe
- 41** *Cotteleer, G., Luijt, J., Kuhlman, J.W. & C. Gardebroek, (2007).* Oorzaken van verschillen in grondprijzen. Een hedonische prijsanalyse van de agrarische grondmarkt.
- 42** *Ens B.J., N.M.J.A. Dankers, M.F. Leopold, H.J. Lindeboom, C.J. Smit, S. van Breukelen & J.W. van der Schans (2007).* International comparison of fisheries management with respect to nature conservation. Wageningen, Statutory Research Tasks Unit for Nature and the Environment.
- 43** *Janssen, J.A.M. & A.H.P. Stumpel (red.) (2007).* Internationaal belang van de nationale natuur; Ecosystemen, Vaatplanten, Mossen, Zoogdieren, Reptielen, Amfibieën en Vissen
- 44** *Borgstein, M.H, H. Leneman, L. Bos-Gorter, E.A. Brasser, A.M.E. Groot & M.F. van de Kerkhof (2007).* Dialogen over verduurzaming van de Nederlandse landbouw. Ambities en aanbevelingen vanuit de sector
- 45** *Groot, A.M.E, M.H. Borgstein, H. Leneman, M.F. van de Kerkhof, L. Bos-Gorter & E.A Brasser (2007).* Dialogen over verduurzaming van de Nederlandse landbouw. Gestructureerde sectorialogen als onderdeel van een monitoringmethodiek
- 46** *Rijn, J.F.A.T. van & W.A. Rienks (2007).* Blijven boeren in de achtertuin van de stedeling; Essays over de duurzaamheid van het platteland onder stedelijke druk: Zuidoost-Engeland versus de provincie Parma
- 47** *Bakker, H.C.M. de, C.S.A. van Koppen & J. Vader (2007).* Het groene hart van burgers; Het maatschappelijk draagvlak voor natuur en natuurbeleid
- 48** *Reinhard, A.J., N.B.P. Polman, R. Michels & H. Smit (2007).* Baten van de Kaderrichtlijn Water in het Friese Merengebied; Een interactieve MKBA vingeroefening
- 49** *Ozinga, W.A., M. Bakkenes & J.H.J. Schaminée (2007).* Sensitivity of Dutch vascular plants to climate change and habitat fragmentation; A first assessment based on plant traits in relation to past trends and future projections

W O t

Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu

